

Stavovi hrvatske političke elite prema stvaranju jugoslavenske države

BRANKA BOBAN

Viša znanstvena suradnica u mirovini, Zagreb

U radu se promatraju dvije grupe hrvatskih političara koje su djelovale za vrijeme rata u inozemstvu i u Zagrebu. Grupa u inozemstvu bila je organizirana u Jugoslavenski odbor koji su vodili Frano Supilo i Ante Trumbić, a bez njih sile Antante ne bi bile upoznate s problemima Hrvata, Srba i Slovenaca iz Austro-Ugarske i njihovom željom da se oslobode iz te države i ujedine sa Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu jugoslavensku državu, niti bi se najveći dio hrvatske obale Jadrana uspio spasiti od Italije, koju su oni obećali Londonskim ugovorom. U zemlji su sve stranke u Saboru tražile ujedinjenje svih hrvatskih i slovenskih zemalja, kao i Bosne i Hercegovine, u jednu državnu jedinicu unutar Monarhije, a od 1917. i 1918. od kongresa u Pragu, stvaranje samostalne Države SHS koja će se ujediniti sa Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu jugoslavensku državu. U radu je prikazan odnos najistaknutijih vođa, kao Frana Supila, Ante Trumbića, Ivana Lorkovića, dr. Ante Pavelića (zubar), Stjepana Radića i drugih prema hrvatskoj i jugoslavenskoj ideji i odnosima sa Srbima.

KLJUČNE RIJEČI: Jugoslavija, Hrvatska, Srbija, Kraljevina SHS, Ujedinjenje 1918.

/

Frano Supilo u Dubrovniku i na Sušaku, a Ante Trumbić i Josip Smolaka u Splitu, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, ujedinjujući ideje dalmatinskih narodnjaka i pravaša, smatrali su da su Hrvati, Srbi i Slovenci jedan narod s istim jezikom i kulturom, iako različitom poviješću, a da treba raditi na temelju prirodnog, ali i hrvatskog povijesnog prava, na ujedinjenju Dalmacije s banskim Hrvatskom, a zatim Istre i Bosne i Hercegovine, eventualno slovenskih zemalja, u jednu državnu jedinicu u Habzburškoj monarhiji. No

ubrzo su, zbog teškog zaostajanja Dalmacije u gospodarskom razvoju i zaključka da vrhovi Monarhije malo ili ništa ne čine da se to stanje promijeni, odlučili da za Dalmaciju i cijeli hrvatski narod, kao i ostale južnoslavenske narode nema budućnosti u toj Monarhiji i da se treba orijentirati na korištenje svake mogućnosti za njeno razbijanje i stvaranje hrvatske države izvan njenih okvira, a onda i ujedinjenje sa Srbijom.¹

U banskoj Hrvatskoj je gospodarski rast bio nešto brži, ali je težak pritisak Khuenova režima sve više ograničavao njenu državnu i gospodarsku autonomiju, kao i razvoj demokratskih institucija, a dualizam je sprečavao ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Zato je i u banskoj Hrvatskoj na početku 20. stoljeća nova generacija mladih političara zaključila da se protiv mađaronske politike podržavane i od strane Beča, mogu boriti jedino suradnjom Hrvata i Srba, na temelju uvjerenja da su svi Južni Slaveni zapravo jedan narod. Narodni pokret 1903. i 1904. dao je snažan poticaj za stvaranje novih demokratskih i socijalno orijentiranih stranaka, naprednjaka i Hrvatske pučke seljačke stranke.

Stjepan Radić je također smatrao da su Srbi, Hrvati i Slovenci etnički jedan narod i dio zajednice južnih Slavena kao i Slavena uopće. Ali kako mali narodi ne mogu mijenjati granice, a nema izgleda da će se Austro-Ugarska (dalje: A-U) uskoro raspasti te zato što su već postojale kao samostalne Srbija i Bugarska, odustao je od ideje o stvaranju zajedničke jugoslavenske države. Na temelju narodnog, ali i hrvatskog povijesnog i pozitivnog prava zalagao se za ujedinjenje banske Hrvatske i Dalmacije, a onda i za priključivanje Istre, Bosne i Hercegovine i ostalih južnoslavenskih zemalja iz Habzburške monarhije u jednu od pet federalnih jedinica preuređene monarhije u Podunavski savez država i naroda. Južnoslavenske zemlje, okupljene oko Zagreba surađivale bi na gospodarskom i kulturnom području sa Srbijom kao centrom južnoslavenskih naroda istočnog Balkana, ali prije svega sa Česima kao gospodarski i kulturno najnaprednijim slavenskim narodom, a i drugim slavenskim narodima unutar Monarhije.²

Supilo, Trumbić i Smodlaka pokušali su 1904. i 1905., u vrijeme obnovljene krize u odnosima Beča i Budimpešte, ali i između mađarskih stranaka, iskoristiti te sukobe za razbijanje blokade u kojoj su se našle i banska Hrvatska

- 1 Ivo Petrinović, *Politička misao Frana Supila*, Književni krug, Split, 1988., 59.–85.; Ante Trumbić, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1986., 9.–36.; Josip Smodlaka, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1989.
- 2 Branka Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1998., 80.–86, 94.–107.

i Dalmacija i stvaranje uvjeta za razvoj koji bi rezultirao ujedinjenjem Hrvatske i Dalmacije, kao prvog stupnja ujedinjenja svih Južnih Slavena.

Oni su uspjeli uvjeriti političke prvake Napredne stranke i Hrvatske stranke prava iz banske Hrvatske i Hrvatske stranke iz Dalmacije, a uz pomoć Svetozara Pribičevića i srpske političare, da u tom sukobu daju podršku ugarskoj Neodvisnoj stranci koja se borila protiv nastojanja dinastije da nametne potpunu kontrolu nad vojnim snagama Monarhije. Tako je nastala politika “novog kursa” i Riječka rezolucija, a kao nosilac te politike Hrvatsko-srpska koalicija (Hrvatska stranka prava i Napredna stranka, Srpska narodna samostalna stranka, a do 1907. i Srpska narodna radikalna stranka i Socijaldemokratska stranka).

Toj politici su se suprotstavile Čista stranka prava i klerikalna grupa Hrvatstvo s državno-pravnim programom iz 1896. o trijalističkom preuređenju Habzburške monarhije u kojoj bi velika Hrvatska bila jedna državna jedinica i nepriznavanju postojanja Srba u Hrvatskoj.

Koalicija je, dobivši kao taktički ustupak ugarske vlade održavanje slobodnih izbora u banskoj Hrvatskoj 1906., došla do pozicije da je banska vlada u Hrvatskom saboru ovisila o njenim glasovima, što je dinamiziralo cijelu političku scenu i zajedno s narodnim pokretom 1903. i 1904. donijelo novi optimizam u nastojanjima da se hrvatske zemlje izvuku iz teškog položaja u kome su se nalazile. Ali ugarsku Neodvisnu narodnu stranku je car natjerao na kompromis, pa je zajednička ugarska vlada tzv. “željezničkom pragmatikom” ojačala pritisak na Hrvatsku. U vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine, 1908. i 1909. Beč i Budimpešta su zajedno veleizdajničkim procesima protiv srpskog dijela Koalicije i Frana Supila i dvogodišnjim vanustavnim stanjem nastojali pacificirati Hrvatsku i razbiti Koaliciju za koju su vrhovi Monarhije procijenili da dugoročno želi razbiti Monarhiju i južnoslavenske zemlje izdvojiti iz nje. Koaliciju nisu razbili, ali su je natjerali na oportunističku politiku. Zbog takvog oportunizma kao i zbog toga što mu Koalicija nije dala podršku dok je bio na sudu, Frano Supilo je napustio Koaliciju, a njen stvarni vođa je postao Svetozar Pribičević, jer je prvak hrvatskog dijela Koalicije, Ivan Lorković bio dobar financijski stručnjak i pošten, ali nedovoljno energičan političar.

I Radić je 1906. žestoko napao Koaliciju zbog Riječke rezolucije, tvrdeći da su obadvije mađarske stranke šovinističke i nastoje ukinuti autonomiju banske Hrvatske, a silovito su se ponašale i prema drugim narodima koji su živjeli u Ugarskoj, kao i prema mađarskom narodu. U Ugarskoj su građanska i politička prava bila daleko manja nego u austrijskom dijelu Monarhije. Ugarske stranke

nisu dopuštale proširenje izbornog prava u ugarskom dijelu monarhije, dok je u austrijskom upravo 1906. uvedeno opće pravo glasa. Ali i on je s Koalicijom, socijaldemokratima i Starčevićevom strankom prava, koja se tada odvojila od Frankovog dijela stranke, bio protiv veleizdajničkih procesa, a i protiv vanustavnih vlada Rakodzaja i Raucha, ali je podržao aneksiju Bosne i Hercegovine i zalagao se da se ona priključi Hrvatskoj. Zato se direktno sukobio s političarima Kraljevine Srbije, a i Rusije. Članovi Koalicije se nisu izjašnjavali o aneksiji, jer zbog pritiska režima nisu htjeli da javnost dozna da se o tome međusobno ne slažu.³

Iako je Habzburška monarhija tada u Bosni i Hercegovini uvela opće pravo glasa po vjerskim kurijama, pa su muslimani u bosanskom saboru dobili više zastupnika od pravoslavaca i katolika zajedno, ona nije uspjela stabilizirati ni stanje u Bosni ni u cijeloj Monarhiji. Krugovi oko prijestolonasljednika Ferdinanda nisu uspjeli stvoriti lanac kršćansko-socijalnih stranaka od banske Hrvatske (Stranka prava, Hrvatstvo), Bosne i Hercegovine (nadbiskup Stadler) do slovenskih zemalja, koji je trebao, kao instrument njegove buduće vladavine, postati dominantan faktor u političkom životu tih zemalja, jer se Ferdinand suprotstavio njihovu zahtjevu za preuređenje Monarhije prema trijalističkom konceptu. Nasuprot te kršćansko-socijalne grupe stranaka, biskup Mahnič potakao je osnivanje studentskog hrvatskog katoličkog društva u Beču i Seniorat Katoličke crkve s jugounitarističkim stajalištima.⁴

U vrijeme kad se Monarhija osjećala ugroženom zbog jačanja utjecaja Rusije na Balkanu i Balkanskih ratova, austrijska i ugarska vladajuća elita zaustavile su međusobne sukobe, a nestabilnost na slavenskom jugu su samo pogoršavale uvođenjem komesarijata 1912. i 1913. u Hrvatskoj, vojnog režima u Bosni i Hercegovini i općom mobilizacijom u Dalmaciji 1913. godine.

- 3 Tereza Ganza Aras, "Udio Ante Trumbića u stvaranju politike novoga kursa u Dalmaciji", u: *Život i djelo Ante Trumbića*, (ur. Lj. Boban, I. Jelić), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1991., 29.–48.; Ante Trumbić, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb, 1936.; Rene Lovrenčić, *Geneza politike "Novoga kursa"*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972., 281.–300., 303.; Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb, 1908.; Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 69.–72., 101.–102.; Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1868. – 1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., 234., 238.–9, 247.–9, 271.–2.
- 4 J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest*, n. dj., 273.–276.; *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, (ur. Mirjana Gross), Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1981., 303.–304.

U otporu prema oportunističkoj Koaliciji i sve većem terorizmu vlasti nastale su i nove grupe Nacionalističke omladine u Hrvatskoj i Mladi Bosne u Sarajevu.⁵

Radić je tih godina varirao svoju političku orijentaciju, koja je dijelom bila i taktika. On je u Saboru 1910. i 1911. govorio, ponesen uspjehom HPSS-a na izborima po zakonu o proširenom izbornom pravu, da se Monarhija nakon završene aneksione krize stabilizira i na temelju francuske literature tvrdio da su najveće evropske države za opstanak Habzburške monarhije kao faktora stabilnosti u Evropi i susreta tri grane evropske kulture: germanske, romanske i slavenske. Naglašavao je i da je u interesu dinastije Habzburga da se Monarhija reformira u skladu sa suvremenim shvaćanjima o razvoju država i naroda, u demokratsku federaciju naroda, jer će inače propasti i država i dinastija.⁶ Nakon uvođenja komesarijata 1912., kada je skoro cijelu godinu proveo u zatvoru, posredno teroriziran od ugarskih vlasti koje je uvijek napadao, ali i prijestolonasljednikovih krugova jer se odbio uključiti u kršćansko-socijalni pravaški pokret, on obnavlja suradnju s Koalicijom.⁷ Nakon Prvog balkanskog rata najavljuje da bi i Hrvatska, uz pouzdane saveznike i dobru pripremu, mogla srušiti mostove na Dravi. U tom duhu u ožujku 1914. u Saboru govori o pojmu “našinstva” kojim najširi slojevi Hrvata, Srba, Slovenaca i Bugara imenuju sve Južne Slavene i tvrdi da bi bilo prirodno da svi “našijenci”, tj. “naš čovjek bio on od Soluna ili Trsta, bio to Hrvat, Slovenac, Bugarin ili Srbin”, stvore zajedničku državu, ali da zbog evropske politike moraju živjeti okupljeni u dva centra, u Kraljevinu Hrvatsku i Balkansku federaciju, koje trebaju voditi zajedničku gospodarsku i kulturnu politiku.⁸

Supilo svo to vrijeme u “Riječkom listu” nastavlja podržavati južnoslavensku orijentaciju, ali naglašava da se u slavenstvu moraju očuvati političke i kulturne tradicije svih naroda. Trumbić je 1913. u Beču J. Jovanoviću-Pižonu dao stručno izrađen plan o željezničkoj vezi Srbije preko Bosne s Dalmacijom, kojom bi Srbija dobila izlaz na more, a Dalmacija se izvukla iz izolacije.⁹

5 J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest*, n. dj., 273.–283.

6 *Stenografske bilješke Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Petogodište 1910. – 1915., Zagreb, 1915, 753.–832. /ubuduće: SZ, pet., sv./

7 Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, I–II, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972., I., 35.–36., 38., 61.

8 Branka Boban, *Demokratski*, n. dj., 1.; SZ, pet. 1913. – 1918., sv. II, 224–264.

9 Ivo Perić, *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*, Muzej grada Splita, Split, 1984., 132.–142.

Smodlaka je u dramatičnim govorima u Carevinskom vijeću 1911. i 1912. govorio o zapostavljenosti Hrvata i Srba (Srbo-Hrvata), posebno Dalmacije, u A-U, za što je najviše krivio Mađare, kao i o pravu Srbije da se brani od nastojanja Austrije da je uništi i pravu Jugoslavena iz Monarhije da budu s njom solidarni. Godine 1913. je tvrdio da je vlast započela rat s vlastitim narodom: “Hrvati i Srbi austro-ugarski podanici imaju maksimum titularnih kraljevina, maksimum sabora koji su normalno zatvoreni, maksimum analfabeta, malarije, detektiva, političkih procesa osnovanih na laži – i minimum ljudskih i političkih prava.” Jedino u Dalmaciji je provedena opća mobilizacija, ljudi se drže pod oružjem dok svi njihovi poslovi stradaju, čuju se glasovi da Slavene treba uništiti, u mjerodavnim austrijskim krugovima se propagira ideja njemačko-mađarskog-rumunjskog saveza protiv Slavena, čak i o pan-germanskom savezu od Nord Kapa do Austrije. “Apsolutizam u Hrvatskoj, vojnička diktatura u Bosni, u Dalmaciji, mučenje naših vojnika, hapšenje i progonjenje nevinih ljudi”, raspuštanje općina, vojna cenzura pošte, zabrana svakog javnog iznošenja misli, policijska tiranija i špijunski režim – to su načini rata protiv Jugoslavena, ali to ih neće uništiti nego ojačati.¹⁰

Nikola Pašić je Smodlaku rekao krajem 1912. u Beogradu da ima veze s hrvatskim političarima i pokazao interes za jugoslavensko pitanje, a pred rat su sa srpskom vladom imali veze Hinković, Trumbić, D. Popović, braća Pribićević, Hribar i drugi. Braneći svoju nezavisnost od bilo koje politike, Supilo nije prihvatio Pašićevu ponudu da financira “Novi list”.

U Splitu je 1913. održan sastanak Trumbića, Smodlake i nekih drugih dalmatinskih političara sa zastupnicima bosanskog sabora Nikolom Stojanovićem (piscem članka kojim je najavljen rat Hrvatima 1902., ali je od tada, a i kasnije mijenjao orijentaciju) i Atanasom Šolom, na kojem su se složili “da je dužnost svih Srba i Hrvata da rade na oslobođenju Jugoslavena od Austro-Ugarske”, da se moraju pripremati za aktivni rad u tom cilju, da će Srbija u tome igrati ulogu Pijemonta, a da pri tom posebno aktivnu ulogu moraju imati bosanski Srbi i dalmatinski Hrvati. Ako A-U izazove rat sa Srbijom prije nego oni obave pripreme za neposredno djelovanje, što veći broj jugoslavenski orijentiranih Srba i Hrvata treba izaći u inozemstvo i povesti političku akciju za oslobođenje i ujedinjenje svih Južnih Slavena.¹¹ U studenom 1913. Supilo je studentima govorio

¹⁰ Smodlaka, *Izabrani spisi*, n. dj., 335., 337.

¹¹ Perić, *Ante Trumbić*, n. dj., 132.-142.; Dragovan Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, I-III,

da političar mora znati taktizirati i kombinirati devise: “Slomiti se, a ne saviti se” i “Saviti se, a ne slomiti se”, ali je tvrdio da je sporazum Koalicije i bana Ivana Skerleca nagodbenjaštvo, a da je položaj Hrvatske nemoguć. Govorio je i kako je Srbija nakon 400 godina uspjela sačuvati svoj opstanak i svoju budućnost, a Hrvatsku je “zarobio katolički klerikalizam koji je onemogućio njenu pravu emancipaciju”, što je u skladu s njegovim zalaganjem za slobodoumne ideje i vjerovanjem da Hrvatska mora postati socijalna i demokratska država. On se i tada zalagao za jedinstvo i suradnju Hrvata i Srba, ali da u Hrvatskoj a i u Bosni i Hercegovini, iako je tamo srpska većina, moraju predvoditi Hrvati. Njegov stav da bi Srbija trebala oko sebe okupiti Južne Slavene u istočnom dijelu Balkana, a Hrvatska u zapadnom poklapaju se s tadašnjim Radićevim shvaćanjima.¹²

S. Pribičević je 1932. pisao, kako su on i Lorković kao pripadnici mlade generacije studenata krajem 19. stoljeća bili vođe grupa “Mladih” Zagrebu, a Radić u Pragu, a Radić i on su tada pisali da su Srbi i Hrvati “jedan te isti narod, da među njima ne može da bude sukoba, jer sve što je srpsko pripada i Hrvatima i obrnuto”. On je pisao i da “nacionalni program ne može da bude rešen u okviru A-U. To će rešenje biti potpuno samo onda kad budu ujedinjeni Zagreb, Beograd, Sarajevo, Skoplje i Prizren. Bosna i Hercegovina u narodnosnom pogledu nije ni srpska ni hrvatska, ali politički ona nije ni srpsko-hrvatska, već austro-ugarski kondominium. Prema tome, nema borbe između Srba i Hrvata, već njihovo ujedinjenje i zajednička borba protiv Beča i Budimpešte u cilju ovoga jedinstva.” Na tom uvjerenju on je gradio svoju politiku prije, tijekom i nakon svjetskog rata.¹³

Radić je 30. VII. 1913. sklopio pakt s Koalicijom jer je komesarijat pokazao potrebu sloge hrvatskih stranaka, jer pakt HPSS-a s pravašima samo na hrvatskom temelju bio bi samo “lupina bez jezgre”, dok se s Koalicijom uvijek može složiti u teoriji jer je i ona zauzeta za prava kraljevine Hrvatske, za jedinstvo svega našeg naroda, osobito Hrvata i Srba i za gospodarsku politiku u smislu agrarnom, prema potrebama najvećeg dijela naroda.¹⁴

Čakavski sabor, Rijeka-Pula, 1989., I., 74.-75.

12 Petrinović, *Politička misao*, n. dj. 149., 150.; Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest*, n. dj., 276.-279., 291.-292.

13 Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1953., 14.

14 *Dom*, br. 30., 30. VII. 1913.; Bogdan Krizman, “Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka /HPSS/ u Prvom svjetskom ratu”, *Časopis za suvremenu povijest /ČSP/*, Institut za radnički

Ali nakon izbora 1913. u banskoj Hrvatskoj, Koalicija je napustila Radića i starčevićance i ušla u savez s ugarskom vladom grofa Tisze, a obnavlja se teror poznat iz Khuenovih vremena protiv svih opozicionih stranaka. Ugarska vlada se tada ne zadovoljava da u rukama drži Rijeku, nego donji dom ugarskog parlamenta u proljeće 1914. donosi Zakon o izvlastbi morske obale, koji predviđa eksproprijaciju posjeda privatnih osoba na obali, na područjima potrebnim za pomorske svrhe, i to bez odobrenja lokalnih vlasti, kako je predviđeno Hrvatsko-ugarskom nagodbom, nego samo odlukom ugarske vlade. Na temelju tog zakona bi ubrzo cijelo Hrvatsko primorje moglo postati vlasništvo mađarskih posjednika i mađarske države, a ugarska vlada bi mogla taj zakon uzeti kao prešedan za donošenje zakona o izvlastbi hrvatskih posjednika i eksproprijaciji sredstava prometa, finacijskih ustanova itd., tj. za uništavanje i onako ograničene autonomije Hrvatske.¹⁵

Protiv tog zakona, ali i Koalicije koja je tvrdila da je taj zakon nevažan, u Saboru su protestirali S. Radić i obje stranke prava, socijaldemokrati su organizirali demonstracije u Zagrebu, a Supilo na Sušaku. Tada Koalicija dva puta poništava mandat S. Radića, pa je tek nakon što je po treći put izabran, ušao u Sabor u srpnju 1914.

Radić takvo ponašanje Koalicije naziva izdajom, što povezuje s vijestima da se Rusija u savezu s Mađarima sprema rušiti Monarhiju. Tada se povezuje sa Čistom strankom prava, a u Sarajevu sa nadbiskupom Stadlerom dogovara održavanje niza tečajeva o novoj jedinstvenoj hrvatskoj seljačkoj politici, koji su se trebali održati i u Dubrovniku, Splitu i na Sušaku, što je atentat na Franju Ferdinanda onemogućio.¹⁶

Koalicionaši su svoje ponašanje 1914. objašnjavali potrebom ostanka uz vlast ili na vlasti, da bi u ratu zaštitili Srbe od progona, a u vrijeme rušenja Monarhije i stvaranja nove jugoslavenske države imali odlučujući utjecaj. Kako su čvrsto vjerovali u pobjedu Antante i rušenje Habzburške monarhije, nisu vodili računa o tome što bi se desilo s hrvatskim zemljama da se to nije ostvarilo.¹⁷ Na vijest o atentatu na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda došlo je u

pokret Hrvatske, Zagreb, 1970., g. II., br. 2., 101.

15 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 75.-78.; Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, I - II., Zagreb, August Cesarec, 1989., I., 332.

16 *Dom*, br. 19., 6.v.1914., Stjepan Radić, "Pravaška i seljačka stranka"; Krizman, "Radić i HPSS", n. dj., 109.-113.

17 Šepić, *Sudbinske dileme*, I., 75.-78.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj., I., 332.

Zagrebu i širom banske Hrvatske do antisrpskih demonstracija, a u Saboru su članovi Stranke prava povicima i vrijeđanjem predsjedništva sabora i članova Koalicije sprečavali njegov rad dok nisu isključeni.

Radić je osuđivao srpsku vladu za atentat, ali je držao da zbog toga ne treba ići u rat, no kad je rat započeo, javno je podržao A-U monarhiju, odnosno dinastiju.¹⁸

U *Domu* je pisao da će sigurno pobijediti “naša carevina s Njemačkom, Poljskom i Ukrajinom” i objavio “Novu Habzburšku himnu”¹⁹

Kada je Ante Mandić Supilu, a Meštrović Trumbiću prenio Pašićevu poruku da bježe jer će svakog trena izbiti rat, oni su svaki za sebe otputovali u Italiju. Ali kuća J. Smodlake je već bila blokirana, a on 30. VII. 1914. uhapšen, prebačen prvo u Šibenik, pa s 200 političkih uhapšenika u Maribor. Nakon odbacivanja optužbe za veleizdaju prebačen je u Gornju Austriju gdje je u raznim mjestima bio interniran sve do 1. V. 1917., kada je oslobođen kao član Carevinskog vijeća.²⁰

/

Tijekom Prvog svjetskog rata hrvatska politika je imala dva centra, jedan u Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, u kojem su se, i pored imena kojim se *de jure* priznavalo pravo na ujedinjenje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, nalazili samo zastupnici iz Hrvatske i Slavonije. Dalmatinski sabor i Istarski sabor su bili zatvoreni, ali u svibnju 1917. opet je otvoreno Carevinsko vijeće u kojem su bili i zastupnici iz Istre i Dalmacije. Drugi centar bio je Jugoslavenski odbor u inozemstvu kojeg su činili emigranti Hrvati, Srbi i Slovenci iz A-U.

Zastupnici u Saboru su tijekom rata imali različita stajališta prema opstanaku A-U, kao i budućnosti Hrvatske u njenim okvirima ili izvan nje. Sve stranke su 1917. načelno podržale Svibanjsku deklaraciju, ali za starčevićance je to bila samo taktika jer su već od 1915. surađivali s Jugoslavenskim odborom.

18 Damir Agičić, “Civil Croatia on the Eve of the First World War”, *Prilozi ISP*, Zagreb 1995., 301.-317.; *Dom*, br. 27., 1. 07. – br. 35., 22. 08. 1914.

19 *Dom*, Zagreb, br. 35., 22. 8. 1914.

20 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 151.; Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1985., II., 13.-15.; Smodlaka, *Izabrani spisi*, n. dj., 86.-87.

Supilo je u Veneciji dočekaio Trumbića riječima: Ili Jugoslavija, ili ništa! To je bio odraz njihova zajedničkog zaključka da će A-U u ratu sigurno propasti i da je sada prilika da se stvori zajednička jugoslavenska država. Oni su odmah pomišljali i da treba pokrenuti neki oblik organiziranog rada emigranata u tom cilju, posebno nakon što su doznali da Italija pregovara i s Centralnim silama i sa silama Antante o ulasku u rat na njihovoj strani, a kao kompenzaciju traži čitavu istočnu obalu Jadrana.

Radi ostvarenja tih ciljeva hrvatski, srpski i slovenski političari i javni radnici, koji su emigrirali na početku rata iz A-U, počeli su se okupljati u Italiji, a Ivan Meštrović ih je povezoao sa srpskom ambasadam u Rimu.

Prve korake na informiranju međunarodne javnosti o jugoslavenskom problemu Supilo i Trumbić napravili su kada im je otpravnik poslova srpskog poslanstva u Rimu Ljubomir Mihajlović, uz odobrenje predsjednika srpske vlade Nikole Pašića, omogućio da 28. i 29. IX. 1914. budu primljeni u ambasadam Francuske i Britanije u Rimu, kao i kod talijanskih diplomata. Pašiću je odgovaralo da oni kao Dalmatinci dokazuju neopravdanost zahtjeva Italije da za ulazak u rat na jednoj od dvije sukobljene strane dobije strateške točke istočne obale Jadrana, jer su njima bile ugrožene i ambicije Srbije da dobije izlaz na more preko Bosne i Hercegovine, ili da se priključenjem Srbiji svih zemalja A-U nastanjenih Srbima, Hrvatima i Slovencima stvori nova snažna država. Trumbić i Supilo su tim diplomatima statističkim podacima dokazivali da većinu stanovnika istočne obale Jadrana nastanjuju Slaveni, odnosno jedinstven narod Slovenaca, Hrvata i Srba, pa su zahtjevi Italije suprotni načelu narodnosti.²¹

Ali sve do proljeća 1918. Britanija, Francuska i Rusija, kasnije i SAD, doživljavale su A-U kao faktor stabilnosti u Evropi, pa su htjele samo njeno odvajanje od Njemačke, što je isključivalo stvaranje nove jugoslavenske države.

Supilo je nakon toga otputovao prvo u Bordeaux, gdje je tada bilo sjedište francuske vlade. Tamo mu je tijekom listopada i studenog 1914. ruski ambasador u Francuskoj Aleksandar Petrović Izvoljski pomogao da ga primi francuski ministar vanjskih poslova Théophile Delcassé. Supilo je tada izradio memorandum za francusku vladu i niz memoranduma koje je Izvoljski poslao u Petrograd sa sugestijom da se prihvate njegovi stavovi. U memorandumima ruskoj vladi Supilo je pisao da su Hrvati, Srbi i Slovenci jedan narod s tri

21 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 76.-80.

imena i da svi oni iz A-U žele da se ujedine sa Srbijom u novu jaku državu, što bi bilo i u interesu Saveznika jer bi ona bila brana prodoru Njemačke na Bliski istok. U borbi protiv njemačkog “Dranga” trebalo se povezati s Italijom, ali je preduvjet za to da se razgraničenje s njom dogovori prema načelu narodnosti. Naglašavao je da bi Rusija trebala čuvati “jedine slavenske oči na otvoreno more” i nudio joj pokroviteljstvo nad novom državom, tvrdeći da nije bitno njeno ime, nego da narod u njoj bude slobodan i zadovoljan i da napreduje, te da sva tri plemena budu ravnopravna. Spominje i ideju da bi Zagreb mogao biti glavni grad te države. Upozorio je da će Srbija, ako ostane sama, i pored ruske podrške, nakon rata samo životariti. Slično je pisao i francuskoj vladi.

U Londonu, u listopadu 1914., zbog simpatija za Italiju primljen je hladno pa je Foreign Officeu samo dao informacije o južnoslavenskom pitanju i upozorio, da sa stajališta principa narodnosti, nema opravdanja da se i jedan dio istočne obale Jadrana ustupi Talijanima.

Kada je početkom listopada 1914. Pašić doznao da bi Englezi mogli, na račun Slavena, popustiti ne samo Talijanima nego i ugarskoj vladi, čiji predstavnici su tada u Londonu ispitivali bi li za odvajanje od Austrije dobili garancije za očuvanje cjelovitosti teritorija tadašnje Ugarske s Rijekom, s pravom prolaza kroz Hrvatsku, zaključio je da bi to ugrozilo interes Srbije za izlaskom na more, a osovina Italija — Mađarska — Rumunjska protiv Nijemaca i Slavena ugrozila bi i samu Srbiju. Tada je krenuo korak dalje šaljući Trumbiću i Gazzariju Stojanovića i Vasiljevića s prijedlogom o osnivanju Jugoslavenskog odbora koji će u suradnji sa srpskom vladom raditi na stvaranju jugoslavenske ili srpsko-hrvatske države. U njoj bi se čuvale nacionalne osobine sva tri plemena, ali bez neke posebne organizacije. U krajnjem slučaju moglo bi se pregovarati o posebnom Hrvatskom saboru i nekim ustupcima Slovencima. Buduća država trebala bi izrasti iz Srbije, a cilj je bio stapanje Hrvata i Slovenaca u jedan jedinstven narod sa Srbima u centralističkoj državi. Srpska vlada bi vodila politiku, a odbor propagandu. Trumbić je međutim tražio da se odbor ne osnuje dok se ne okupe reprezentativni predstavnici Južnih Slavena iz Evrope i Amerike, posebno Slovenci, ali i dok nije sigurno da će Italija ući u rat na strani Antante. On i Supilo su stekli dojam da, prema namjerama srpske vlade, to “za naš hrvatski, zapadni dio ne bi bilo nikakvo oslobođenje, nego jedno novo osvajanje u kojem će se osjećati zarobljeni u srpsko-ortodoksnom ekskluzivizmu” i zaključili da se mora povesti oprezna ali intenzivna hrvatska akcija za dobivanje podrške u Zapadnoj Evropi, naročito Engleskoj, za postizanje kompromisa sa

Srbijom.²² No na vijest da u Beču pripremaju reorganizaciju monarhije u duhu trijalizma, čemu se protive Mađari, a da bi i neke hrvatske stranke to mogle prihvatiti, Trumbić se bojao da bi Mađari opet kao 1848. ispali borci za slobodu, a Hrvati austrijski plaćenici, pa bi Italija mogla anektirati najvažnije točke na Jadranu, Mađarska postati nezavisna, Srbija dobiti Srijem, Banat i Bačku i izlaz na more, Crna Gora Boku kotorsku, a “Hrvatska će biti žrtvom”. Zato je Supilo sugerirao da od Rusa traži podršku za ujedinjenje, jer ako do njega ne dođe, treba raditi “na oslobođenju našeg naroda u dvjema grupama, hrvatskoj i srpskoj”.²³

I vijest da je Narodna skupština Kraljevine Srbije, u deklaraciji od 7. XII. 1914., Saveznicima službeno objavila da je njen ratni cilj “da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja, koje je, u trenucima, kada je započeto, postalo ujedno borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca”, Trumbić je primio s oprezom, iako je vijest o tome i da je vojska Kraljevine Srbije istovremeno uspjela sve austro-ugarske trupe protjerati sa svog teritorija, izazvala oduševljenje u krugu emigranata. Zato je sugerirao Supilo da se u Nišu i Petrogradu sam uvjeri da li Srbija i Rusija zaista žele stvaranje zajedničke države južnih Slavena.²⁴

No Supilo je prvo u siječnju 1915. još jednom otputovao u London, jer su Wickam Steed, urednik *Timesa* i Robert Wiliam Seton-Watson, povjesničar, koji su u opširnim memorandumima britanskoj vladi i sami zastupali nužnost stvaranja nove države Južnih Slavena, sada pripremili njegov prijem u Foreign Officeu. Supilo je u memorandumu britanskoj vladi pisao da je stvaranje snažne južnoslavenske države ne samo u skladu s načelom narodnosti nego i interesom Britanije da se na Balkanu stvori snažna država koja će u savezu s Italijom biti brana prodoru Njemačke na Bliski istok i tako osigurati trajni mir na tom području. Iako “slabih manira i slabo obučen”, on je ipak svojom sposobnošću shvaćanja međunarodnih odnosa i događaja sa svih aspekata uspio impresionirati ministra vanjskih poslova Velike Britanije Edwarda Greya, koji je njegov memorandum podijelio svim članovima vlade, a na njegovu preporuku primio ga je i predsjednik britanske vlade Herbert Asquith.²⁵

22 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 82.–99.

23 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 82.–99.; Livia Kardum, “Supilo i hrvatsko-srpski politički odnosi”, *Politička misao*, XXXIII., 2–3., Zagreb, 1996., 182.–184.

24 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 111.

25 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 111.–118.; Dragoslav Janković, “Ante Trumbić na Krfskoj kon-

U srpskom poslanstvu u Rimu, 25. I. 1915., su jugoslavenski emigranti odlučili osnovati "Jadransku legiju jugoslavenskih dobrovoljaca" iz A-U za obranu od Austrije i Italije (organizatori: Ljubo Leontić, Miće Mičić i Pero Slijepčević) čime je počelo osnivanje Jugoslavenskog odbora, čiji predsjednik je postao Trumbić. Odbor je trebao imati sjedište u Londonu i financirati se dobrovoljnim priložima, sa osnovnim zadatkom da odgovori sile Antante da prihvate talijanske zahtjeve.²⁶

Nakon Londona Supilo je u siječnju 1915. u Nišu stekao preoptimistički utisak da srpska vlada podržava sve njegove ideje, ali u Petrogradu je doznao da je Rusija spremna podržati samo stvaranje velike Srbije priključenjem Bosne i Hercegovine i širokim izlazom na Jadransko more, a ne stvaranje zajedničke države pravoslavnih Srba i katoličkih Hrvata. Od ruskog ministra vanjskih poslova Sergeja Sazonova dobio je prve točne informacije da Britanija i Francuska za njen ulazak u rat na strani Antante obećavaju Italiji Trst, Istru s Pulom, dio Dalmacije, Valonu, a da to prihvaća i Rusija jer joj je obećana kontrola nad Bosporom i Carigradom. Odmah je o tome obavijestio Pašića, pa je srpska vlada uputila Saveznicima notu sa izrazima žaljenja što oni o tome pregovaraju bez nje.²⁷ Supilo je u dogovoru s Pašićem molio pomoć od ruskog ambasadora Izvoljskog i protestirao kod francuskog i britanskog ministra vanjskih poslova. Ali Grey se protivio da Srbija dobije izlaz na Jadran jer će ona ujedinjena s Crnom Gorom biti Italiji moćniji susjed od A-U. Sazanov je oštro protestirao protiv takvog stava, a Pašić je uvjeravao Saveznike da će ujedinjena država Srba, Hrvata i Slovenaca biti bolji susjed Italiji u zajedničkom otporu Njemačkoj, nego A-U. Istovremeno u Italiji su jedni bili za razbijanje A-U i sporazum s Jugoslavenima, a drugi među kojima i ministar vanjskih poslova Sonnino, bili su za opstanak A-U jer su očekivali da će od nje dobiti više teritorija istočne obale Jadrana nego od države Južnih Slavena, jer je Pašić tada pristajao na kompromis samo da Italija dobije pola Istre.²⁸

Kako je Sazonov bio protiv ujedinjenja katoličkih Slavena sa Srbijom, Pašić mu je je poslao akademike Ljubomira Stojanovića i Aleksandra Belića, ali su

ferenciji", u: *Život i djelo Ante Trumbića*, Prilozi sa znanstvenog skupa, (ur. Ljubo Boban, Ivo Jelić), HAZU, Zagreb, 1991., 64.; Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 154.-163.; Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., I., 206.-208.

26 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 126.

27 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 137.-145.

28 Šepić, *Sudbinske dileme*, I., 152.-162.; 185.

oni u memorandumu ruskoj vladi tvrdili da Hrvata više nema osim na sjeveru od Kupe i srednjim i sjevernim dalmatinskim otocima i u Istri, a sve drugo su Srbi, dok su Pašiću savjetovali da ako A-U opstane, treba tražiti da Srbija dobije bar “Liku, Krbavu, Slavoniju i velik dio Bačke i Banata.” To je za Supila i Trumbića bio dodatan razlog za oprez prema Pašiću, a nije pridonio ugledu Srbije ni kod Sazonova ni kod Saveznika, iako im je načelo prava naroda bilo manje važno od načela ravnoteže sila.²⁹

Britanija, Francuska i Rusija, 26. IV. 1915., potpisale su s Italijom tzv. Londonski ugovor kojim je Italiji, za ulazak u rat na strani Antante, obećano da će, u slučaju pobjede, dobiti cijelu istočnu obalu Jadrana od Trsta s okolicom, Goricu i Gradišku, čitavu Istru do Kvarnera, uključujući i Volosko, sve otoke i Dalmaciju do rta Ploče, a za Hrvatsku bi ostala obala od Voloskog s Rijekom (Sonnino je za vrijeme pregovora s Antantom održavao veze s emisarom ugarske Stranke nezavisnosti i Rijeku rezervirao za Mađare). Za Srbiju i Crnu Goru je rezervirana obala od rta Ploče do Drima s lukama i pristaništima: Trogir, Split, Makarska, Dubrovnik, Kotor, Bar, Ulcinj i Sveti Ivan Medovski, a Italija bi dobila Valonu i otok Saseno.³⁰

Srpska vlada je 4. svibnja uputila notu vladama sila Antante u kojoj žali što su te sile sklopile sporazum s Italijom bez znanja srpske vlade, a “na štetu našeg narodnog ujedinjenja” i tražila da se odgodi primjena sporazuma u Banatu i prema Ugarskoj, da se obeća da će srpski, hrvatski i slovenski narodi biti ujedinjeni u jednu, a ne dvije države, ali da se Talijani neće prenatglati na teritorijima “gdje je naš narod najosjetljiviji”. U usmenoj poruci je posebno naglašeno da su protiv samostalne Hrvatske koja se može lako dovesti u konflikt sa Srbijom radi sporova o istim oblastima. Na protestnom zboru u Nišu tim povodom govorio je i Supilo. Kada su Talijani pokušali umiriti Pašića on je dao upute Spalajkoviću da 25. svibnja talijanskom ambasadoru kaže da bi “slaven-sko stanovništvo primilo talijansku vojsku vrlo dobro” ako bi se moglo uvjeriti da koncesije koje Italija traži neće biti preteške za razvoj srpsko-hrvatskog naroda, a da bi bio koristan poseban ugovor sa Srbijom.³¹

Nakon što su se oko Trumbića i Supila okupili i političari iz Istre i slovenskih zemalja, a uspostavili i veze sa starčevićancima iz Zagreba, samo pet dana

29 Šepić, *Sudbinske dileme*, I., 162.–167., 227.–235.

30 Šepić, *Sudbinske dileme*, I., 171.–179., 181.–186.; Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., I., 203.–204.

31 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 187.–194.

iza sklapanja Londonskog ugovora, 1. v. 1915., u Parizu je osnovan Jugoslavenski odbor, sa sjedištem u Londonu i tokom vremena osnovanim uredima u Parizu, Ženevi, Petrogradu i Washingtonu, a imao je i svoj časopis: *Bulletin Yougoslave*.

Predsjednik je postao dr. A. Trumbić, potpredsjednik F. Supilo, a članovi su bili Ivan Meštrović, član Hrvatskog sabora kao član Hrvatsko-srpske koalicije, Hinko Hinković, zastupnik u Hrvatskom saboru, Franko Potočnjak i Dinko Trinajstić, zastupnici u Istarskom saboru, Milan Marjanović, književnik i publicist, Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević, Jovo Banjanin, zastupnik u Hrvatskom saboru iz Like, Pavle Popović, povjesničar književnosti i sveučilišni profesor, Niko Županić, slovenski etnolog, Gustav Gregorin, odbornik političkog društva "Edinost" iz Trsta i zastupnik Carevinskog vijeća u Beču, Bogumil Vošnjak, Julio Gazzari, advokat i Miće Mičić. Sjedište je bilo u Londonu. Njegovo ranije formiranje vjerojatno ne bi utjecalo na potpisivanje Londonskog ugovora, jer su Britanija, Francuska i Rusija smatrale da trebaju Italiju da bi pobijedile Njemačku.³²

Značajno je konstatirati da su Supilo i Trumbić inzistirali na financijskoj nezavisnosti, da se ne bi reklo da su nečiji plaćenici, a advokati braća Gazzari su svojim sredstvima i pomagali odbor. Meštroviću je srpska vlada pomagala u afirmaciji i organiziranju izložbi u inozemstvu, ali je raspolagao i osobnim sredstvima dok su neki članovi odbora i istaknuti javni radnici u inozemstvu dobivali pomoć srpske vlade, ili od odbora, kao Hinković, slikar Marin Tartalja-Jakulić, M. Gregorić, L. Vojnović i dr. Odbor je u početku financirala srpska vlada, a od 1915. i Narodna obrana iz Južne Amerike i drugi.³³

Supilo, Trumbić, Meštrović, Gazzari, Trinajstić i drugi Hrvati i Slovenci smatrali su da odbor treba biti priznat od britanske, francuske i ruske vlade kao službeni politički predstavnik Hrvata, Srba i Slovenaca iz A-U i da mu je osnovni zadatak utjecati na te vlade da u svoje ratne ciljeve uključe, prema načelu narodnosti, ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca iz A-U sa Srbijom u jedinstvenu jugoslavensku državu, u kojoj će biti osigurana ravnopravnost i očuvane povijesne, državopravne i kulturne tradicije svakog od njih u autonomnim ili federalnim jedinicama.

32 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 91.-92., 201.-203.; Janko Pleterski, "Ante Trumbić i Slovenci u vezi s Jadranskim pitanjem", u: *Život i djelo Ante Trumbića*, Prilozi sa znanstvenog skupa, (ur. Ljubo Boban, Ivo Jelić), HAZU, Zagreb, 1991., 85.-90., 202.-203.

33 Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., II, 38.-75., 44.-45.

Pašić je pak smatrao da odbor treba biti samo propagandni organ i sve do kraja rata onemogućavao je službeno priznanje Jugoslavenskog odbora. On je, kao i većina političara iz Srbije i Srba iz A-U smatrao da Srbija treba tražiti ujedinjenje svih Hrvata i Slovenaca iz A-U u jednu državu sa Srbijom, ali u nuždi zadovoljiti se i postupnim ujedinjenjem, a da bi minimalni cilj bio ujedinjenje svih zemalja u kojima većinu stanovništva čine Srbi i osiguranje izlaska Srbije na more. Nova država je trebala biti samo proširena Srbija, u koju bi se Hrvati i Slovenci, oslobođeni zaslugom Srbije, morali uklopiti uz minimum prava na neke posebnosti, koje ne bi mijenjale centralističku strukturu države.

Neki Hrvati, npr. Hinković, kao i Slovenci su bez rezerve prihvaćali ideju unitarnog jugoslawenstva i centralističko uređenje države, a među diplomatima i javnim radnicima u Srbiji i Srbima u A-U neki su imali razumijevanja za stavove većine Hrvata i Slovenaca.

Hrvatski sabor u Zagrebu osudio je Londonski ugovor 14. VI. 1915., uz prisutnost dr. Matka Laginje, zastupnika Hrvatsko-slovenske narodne stranke u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču, 1917. — 1918. predsjednika Starčevićeve stranke prava i povjerenika za Istru u NV SHS, i Vjekoslava Spinčića, zastupnika Hrvatsko-slovenske stranke u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću, te Ante Dulibića, zastupnika u Carevinskom vijeću i svećenika iz Dalmacije Frane Ivaniševića, a predsjednik Sabora Bogdan Medaković, predsjednik Srpske samostalne stranke, izrazio je nadu da će žrtve koje hrvatski narod podnosi u ratu za Monarhiju dovesti do ostvarenja stalnog zahtjeva hrvatskog naroda “za ujedinjenjem u jedno jedinstveno državno tijelo na osnovu narodnog načela i historijskog prava”.³⁴

Nakon osnivanja Jugoslavenskog odbora u memorandumima kojima se odbor predstavljao francuskoj i ruskoj vladi, ponavlja se da su Hrvati, Srbi i Slovenci jedan narod s tri imena i navodi da njihov narodni teritorij obuhvaća Srbiju i Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju s otočjem, Hrvatsku i Slavoniju s Rijekom i Međimurjem, ali i Podravinu južne Ugarske i bivšu srpsku Vojvodinu, Istru s njenim otocima i Trst, Kranjsku i Goricu, južnu Korušku i južnu Štajersku. Tvrde da se Srbija i Bosna i Hercegovina ne mogu razvijati bez Dalmacije, a Dalmacija bez zaleđa, dok su joj otoci garant sigurnosti. Dalmacija je i po postojećim ugarskim zakonima nerazdruživi dio trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Rijeka je hrvatska a značajna i za Srbiju.

34 SZ, 1913. – 1918., III., 7.; usp. Horvat, *Politička povijest*, n. dj., I., 334.

Istočna obala Jadrana ima stratešku vrijednost samo ako ostane u jednoj državi, a njene glavne točke su Trst, Rijeka, Šibenik i Split. Statističkim podacima o etničkom sastavu stanovnika i pozivanjem na načelo narodnosti dokazivali su da se istočna obala Jadrana ne smije prepustiti Italiji.

Srpski ambasador u Francuskoj Milenko Vesnić je odmah 1. svibnja predstavio Jugoslavenski odbor francuskoj vladi, ali Mateja Bošković, ambasador u Londonu, tražio je da se iz teksta memoranduma britanskoj vladi izostavi ime Jugoslavija i tvrdnja da je Dalmacija od pamtivijeka dio hrvatske države i po austrougarskim zakonima sastavni dio Trojedne Kraljevine. Tada su Pašić i mnogi srpski političari i intelektualci mislili da bi vezivanje Dalmacije s Hrvatskom ugrozilo izlaz Srbije na Jadran, a navodno su svi Srbi bili protiv toga da se buduća država zove Jugoslavija.

Supilo i Trumbić bili su zaprepašteni tim zahtjevima. Ipak, Trumbić je smatrao da se mora poslušati Boškovića, jer je, u situaciji kada Hrvatskoj prijete opasnost da doživi sudbinu Poljske, jedini izlaz da i dalje podržavaju srpsku vladu u otporu prema talijanskim zahtjevima i da je potiču da se ne zadovolji ujedinjenjem svih Srba nego i svih Hrvata i Slovenaca iz A-U. Pašića su upozoravali da bi parcijalno rješenje ugrozilo opstanak Hrvatske, ali bi se i Srbija teško sama mogla nositi s pritiscima Njemačke, Mađarske, Rumunjske, Italije i Albanije.

Sile Antante su ipak Italiju nagovorile na popuštanje, pa su 7. svibnja odgovorile na notu srpske vlade od 4. v., poručivši Pašiću da je za Srbiju “u najmanju ruku” osiguran širok pristup Jadranu i Bosna i Hercegovina, ali Bošković je Pašiću iz Londona javio da Antanta na inzistiranje Italije prihvaća da sudbina Hrvatske ostane do kraja rata otvorena i da tada bude nezavisna država, jer bi se uz dvije male države, lakše utvrdila na istočnoj obali Jadrana.³⁵

Program jugoslavenskog ujedinjenja nisu prihvaćali Rusi, a i Britanci su bili skeptični, što se vidjelo iz riječi britanskog diplomata da oni podržavaju načelo narodnosti i da će podržati “slavenski duh”, ali da u povijesti nema primjera da je jedan narod u jednom ratu ostvario svoje ciljeve. Britanski prijatelji Jugoslavenskog odbora savjetovali su kompromis s Italijom, koji su naravno posebno odbijali Slovenci. Tada je Jugoslavenski odbor za organiziranje jugoslavenskih dobrovoljaca tražio od srpske vlade posebna sredstva,

35 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 203.–210., 211.–226.; Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1920., 4., 20., 21. Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., II., 35.

jer je tada bio financijski u potpunosti ovisan o njoj. Odbor je tražio da, radi potpune koordinacije rada, bude redovito obavještavan o radu srpske vlade u pitanju oslobođenja i ujedinjenja srpskih, hrvatskih i slovenskih krajeva A-U sa Srbijom.³⁶

Ali Pašić nije smatrao da to treba činiti, pa ih nije obavještavao o pregovorima sa Saveznicima o kompenzacijama koje se nude Srbiji za ustupke u Makedoniji i Banatu, iako se radilo o osnovnim interesima Hrvata i Slovenaca. Kad je Supilo doznao da se predviđa da bi se Hrvatska plebiscitom mogla izjasniti hoće li sa Srbijom, Pašiću je pisao da je on protiv plebiscita jer bi mogli jaki utjecaji Hrvate na to nagovortiti i dovesti do sukoba sa Srbijom, a kada je doznao da je Grey dogovarao sa Saveznicima da Srbija kao kompenzaciju za njene ustupke Bugarskoj u Makedoniji dobije Bosnu i Hercegovinu, Srijem, Bačku, pa i Slavoniju, kao i jadransku obalu od rta Planke do 10 km južno od Cavtata s obližnjim otocima, dok se odluka o Hrvatskoj odgađa i to kao samostalnoj državi u kombinaciji s Ugarskom, o tome je obavijestio Trumbića. Oni su zaključili da će Hrvatska zapravo biti upotrebljena za daljnje kombinacije pa je Supilo u dogovoru s Trumbićem 13. kolovoza brzojavom Pašića upozorio, da bi to bilo loše i za Srbiju jer bi ona ostala ukliještena između Italije koja bi se na sjeveru preko Hrvatske sastala s Mađarskom, a na jugu preko Albanije s Bugarskom i protestirao protiv "kasapljenja Hrvatske".

Pašić na brzojav nije odgovarao, što je posebno kod Supila, a i Trumbića pojačalo sumnje u njegove namjere, jer nisu bili informirani o problemima s kojima se on borio. Pašić je, kad mu je uručen konačan prijedlog Saveznika, sličan ranijem, bio ogorčen pa je Grigoriju Nikolajeviču Trubeckom, ruskom ambasadoru u Srbiji, rekao da Srbiji ne preostaje drugo nego da se bori ne samo protiv Austrije nego i protiv vlastitih saveznika, ali da će Srbija, ako mora birati između Južnih Slavena i Makedonije, birati Makedoniju. Delcassé je pokušao umiriti Pašića obećanjem da će, između ostalog "Hrvatska s Rijekom biti slobodna da se ujedini sa Srbijom". No Talijani su Pašiću ponovili sve gornje zahtjeve, uz izostavljanje Slavonije, nakon čega je J. M. Jovanović, pomoćnik srpskog ministra vanjskih poslova, talijanskom ambasadoru izjavio da Srbija više ne može Italiju smatrati prijateljem niti s njom vojno surađivati.

Kada je Supilo Greyu prigovorio da bi tako Italija i Mađarska mogle podijeliti Hrvatsku između sebe, Grey je rekao da bi, ako Supilo dobije Pašićev

36 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 278.–288.

pristanak, Saveznici mogli dati izjavu, da će nakon rata Bosna i Hercegovina, južna Dalmacija, Slavonija i Hrvatska moći same odlučiti o svojoj sudbini. Supilo je procijenio da bi takva izjava dovela u pitanje Londonski ugovor pa je bez znanja Trumbića i ostalih članova odbora to ponudio Pašiću, što je ovaj odbio jer je mislio da iza toga stoji Italija koja hoće samostalnu Hrvatsku i Srbiju. Zbog soliranja i zbog toga što se u izjavi ne spominju sjeverna Dalmacija, Istra, slovenske zemlje i Banat, Supilo je prvi put došao u sukob s Trumbićem i ostalim članovima odbora.³⁷

Pašić je 1. rujna odgovorio Saveznicima da u načelu prihvaća da Srbija ustupi Bugarskoj Makedoniju do linije srpsko-bugarskog sporazuma iz 1912., ako Bugarska napadne Tursku u najkraćem roku i ako dobije izričito obećanje saveznika da će se Hrvatska s Rijekom ujediniti sa Srbijom, slovenski krajevi imati slobodu da sami odluče o svojoj sudbini, da će zapadni Banat biti priključen Srbiji, a Srbija biti priznata za saveznika. Na kraju se kaže da će Srbija ustupiti Makedoniju Bugarskoj nakon što ona uđe u posjed teritorija koji su joj obećani. Na Trumbićevu molbu, Bošković mu je po Pašićevu ovlaštenju pokazao izvadak iz te note, na temelju čega su on i Supilo zaključili da srpska vlada tražeci Hrvatsku kao kompenzaciju, svodi pitanje ujedinjenja na proširenje Srbije, a Hrvate svodi na objekt, a ne subjekt ujedinjenja.³⁸

Zato je Supilo 30. IX. tražio od Greya potporu za ujedinjenje Južnih Slavena u jednu harmoničnu državu. Ako sile Antante to ne žele, nego planiraju posebnu hrvatsku državu, trebale bi Srbiju poticati da izvrši reforme kojima bi mogla ostati "stjegonoša" jugoslavenskog jedinstva i omogućiti nastanak jugoslavenske države u budućnosti. Ako Srbija ne prihvati načelo narodnog jedinstva Jugoslavena i ostane kod dominacije nadahnute srpsko-pravoslavnim ekskluzivizmom trebalo bi ujedinjenje odgoditi "do povoljnijih dana". Do tada bi Hrvati morali raditi na ujedinjenju svih jugoslavenskih zemalja, u kojima se većina naroda slobodnom voljom izjasni za to.³⁹

Supilo i Trumbić nisu tada bili informirani da neposredno predstoji napad A-U i Njemačke u koordinaciji s Bugarskom na Srbiju, koji je započeo 5. i 6. X. 1915., radi čega su se srpska vlada i vojska morale po najgoroj zimi preko Albanije povlačiti na Krf, dok je na području Srbije uspostavljena okupacijska

37 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 178.-184.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 267.-302.

38 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 178.-184.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 267.-302.; Kardum, n. d., 182.-184., 254-280.

39 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., 306.-308.; Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 185.-187.

vlast. Došlo je i do teške epidemije tifusa.⁴⁰ Jugoslavenski odbor je poslao brzojav solidarnosti sa srpskom vladom i narodom, a Supilo je napisao apel britanskoj javnosti u kojoj traži solidarnost i pomoć. Član Jugoslavenskog odbora Miće Mičić i prvak Jugoslavenske ujedinjene omladine i Ljubo Leontić su u prosincu 1915. među iseljenicima u Južnoj Americi prikupili preko 500 dobrovoljaca. Leontić je bio pokretač “Jadranske legije”. Pašić je prihvatio da dobrovoljci budu u posebnim jedinicama uključeni u srpsku vojsku, ali ne pod imenom Jadranske legije, da ne izaziva Italiju, a ni kao Jugoslavenska legija, jer se to nije slagalo s njegovom idejom da Srbija treba osloboditi Srbe, Hrvate i Slovence iz A-U.

Tada je u Južnoj Americi u Antofagosti osnovana i Jugoslavenska narodna obrana, čiji propagator i organizator jer bio također Leontić, koja je omogućila Jugoslavenskom odboru širenje djelatnosti, kao i veću financijsku i političku neovisnost o srpskoj vladi, a u SAD je u listopadu 1916. u Pittsburgu osnovano Jugoslavensko narodno vijeće.⁴¹

Slom Srbije nije unutar odbora doveo do jačanja solidarnosti, nego do rasta nepovjerenja i vraćanja na pozicije pojedinih nacionalizama. Supilo je kao i drugi Hrvati iz odbora zaključio da Pašić i dosta drugih Srba, pa i članova Jugoslavenskog odbora, misle da sada u prvom redu treba ujediniti srpski narod, a onda etapno i sve Južne Slavene u jedinstvenu državu, dok za Hrvate i Slovence sama potreba ujedinjenja gubi smisao ako se istovremeno ne ujedine sav ili najveći mogući teritorij Slovenaca i Hrvata. Srbi su htjeli centralističku državu jer su mislili da su posebne tradicije ionako rezultat tuđe vladavine, “austrijanštine”. Ali dosta članova Jugoslavenskog odbora bilo je protiv toga da se južnoslavenski krajevi tretiraju kao objekt oslobođenja ili kompenzacija Srbiji za njene žrtve u ratu.

Srbi su Supila, s kojim su se slagali i De Giulli, Gazzari i Trinajstić, optuživali za separatizam, a Slovenci da slovensko pitanje podređuje hrvatskom. Potočnjak je bio unitarist, kao i Hinković koji je bio republikanac.

Na plenumu Jugoslavenskog odbora u veljači 1916. u Parizu se raspravljalo o spornim pitanjima i smjernicama daljnje politike. Supilo je upozorio da se ni jedna saveznička država nije javno izjasnila za ujedinjenje Južnih Slavena, a da

40 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 7.-13.

41 Pierre Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Naprijed, Zagreb, 1970., 340.-350.; Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 48.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 7.-13; 14.-15.; Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., II., 138.

srpska vlada traži da Srbija za svoj doprinos u ratu dobije nadoknade na račun jugoslavenskih zemalja Monarhije, pa je Hrvatska u opasnosti da bude podijeljena između Italije, Srbije i Mađarske. Tada je pročitao promemoriju Greyu od 30. IX., o kojoj Trumbić i odbor do tada nisu ništa znali, u kojoj je pisao da će, ako velike sile ne promijene svoje stajalište, a srpska vlada ne pokaže spremnost za poštovanje jednakopravnosti Hrvata i Slovenaca sa Srbima, Hrvati morati raditi na osnivanju vlastite države s krajevima A-U koji se plebiscitom za to izjasne.

Trumbić i članovi odbora su ga zbog toga napali, a slovenski i srpski članovi odbora, kao i Hinković, tvrdili su da je to napad na Srbiju. Trumbić je tada zapisao: "Naša politika ne može da bude srpska u užem smislu, ona ima da bude jugoslavenska koja je jednaka za srpstvo, hrvatstvo i slovenstvo." Najopasnije je pomišljati na etapno ujedinjenje, koje može dovesti do kompromisa s Mađarskom ili Italijom. Ipak, on nije bio pesimist kao Supilo, vjerovao je da će nakon rata nastati novi svijet u kome će u prvi plan doći socijalna i ekonomska pitanja, pa će se i na nacionalno pitanje gledati drukčije, a za sada: "Što se spasi, spasi, barem za jednu generaciju", bitno je da se uništi A-U, jer ako ona opstane, ostat će joj i more i ona će biti najjača.

Jugoslavenski odbor je 24. II. 1916. donio rezoluciju u kojoj je izraženo Trumbićevo gledište, uz Supilovu korekturu, da ostaje pri programu ujedinjenja svih južnoslavenskih zemalja u Monarhiji sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu državu i da je Srbija nositelj tog programa. Zaključeno je i da će odbor sve učiniti da se Hrvatskoj, suprotno od odredbe u Londonskom ugovoru, dopusti ujedinjenje sa Srbijom i slovenskim zemljama, jer bi njena odvojenost mogla dovesti do najopasnijeg razdora između istočnog i zapadnog dijela naroda. Sada, kada je cijeli južnoslavenski prostor okupiran, on se mora u cjelini i osloboditi, a okupacija najbolje pokazuje potrebu stvaranja zajedničke države Južnih Slavena, jer se Srbija sama ne može oduprijeti Drangu. Hrvatska je sa Zagrebom političko i kulturno središte koje privlači sve Hrvate, a može privući i sve južnoslavenske zemlje, jer je teritorijalna spona između Srbije na istoku i slovenskih zemalja na zapadu. Sama Srbija, kao i sama Hrvatska su preslabe za normalan razvoj i trošile bi snagu u međusobnom rivalstvu. Slično je napisano i u memorandumu francuskoj vladi predanom 13. ožujka 1916.⁴² Trumbić je 20. III. 1916. odbio Supilov prijedlog da slovenski i hrvatski članovi

42 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 23.-28; Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., II., 138.-141.

odbora osnuju Hrvatski odbor, jer bi to izazvalo sukob sa srpskom vladom, pogoršalo položaj prema Italiji i pomoglo podjelu Hrvatske između Italije, Srbije i Mađarske.

Iako više nije imao povjerenja ni u Trumbića ni u Jugoslavenski odbor, Supilo je nastavio raditi, pa je u travnju 1916. u Parizu i regentu Aleksandru govorio da se pravedno rješenje jugoslavenskog pitanja može postići ako se Srbija preobrazi uz podršku Britanije, i da bi bilo korisno da se Srbija orijentira prema Zapadu. Kako je smatrao da je najvažnije postići sporazum s Italijom, jer ona pruža najveći otpor pravednom razgraničenju na Jadranu i stvaranju jedinstvene države Južnih Slavena, on je tada, na poticaj Steeda i uz znanje francuskog predsjednika, pokušao nagovoriti talijansku vladu da odustane od cijele Dalmacije, ali je naišao na razumijevanje samo manjeg kruga socijaldemokrata i liberala, većina ga je napala, a Sonnino odbio primiti.⁴³

Njegov napor obezvrijedio je i Pašić kada je početkom svibnja 1916. izjavio da nema nesloge između Italije i Srbije jer srpska vlada priznaje prevlast Italije na Jadranu, zbog čega su Gazzari, Trinajstić i Meštrović tražili sastanak odbora. Na sastanku su Vasiljević i Stojanović napali Supila zbog njegovih izjava o samostalnoj Hrvatskoj i tvrdili da napadom na politiku srpske vlade slabi mogućnost jugoslavenskog ujedinjenja, a Supilo je ponovio da transformacija Srbije treba biti uvjet za ujedinjenje. Jovanu Tomiću je rekao da je Pašić upropastio jugoslavensku stvar kad je prihvatio da se Srbiji kao kompenzacija priključe južnoslavenske zemlje iz A-U i da su ga u Londonu pitali zašto se jugoslavenski emigranti bore za stvaranje Jugoslavije, kada je Pašić neće.

Objavljujući odluku da napušta odbor, Supilo je 5. VI. 1916. rekao da on već dugo nije zadovoljan ponašanjem srpske vlade koja lijepim riječima prihvaća program ujedinjenja Južnih Slavena, a u praksi trojednu kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju ne smatra ravnopravnom sebi i traži da se iz memoranduma Jugoslavenskog odbora izostave veze Dalmacije s Hrvatskom i zahtjev za plebiscitom, a od saveznika traži Hrvatsku kao kompenzaciju za Makedoniju. Kada je tražio da se to izmijeni bio je napadan. Neki članovi odbora, unitaristi, ali i oportunisti, čine sve da se hrvatsko pitanje ne postavlja pred Evropu, iako bi prema namjerama saveznika Hrvatska i Slovenija trebale biti sitniš za podmirivanje tuđih računa, a Hrvatska bi mogla doživjeti sudbinu Poljske. Ali je tada rekao: "Gospodo i braćo, vi grijешite, posebno grijешite vi

43 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 26.–33.

Srbi, kada mislite da ne volim Srbe i Srbiju, kao i svoju Hrvatsku. Ali znajte u ovom času, kada znam, da Pašić hoće samo to, da okupi sve Srbe oko Beograda i da, bez obzira na nas druge, pravi veliku Srbiju, onda ja, a držim i svi Hrvati, ljubimo onaj naš kukavni Zagreb i gledat ćemo, da oko njega okupimo sve Hrvate i svim silama ćemo nastojati, da naša Hrvatska bude što veća.”⁴⁴

Supilo nije napustio Jugoslavenski odbor jer se sukobio s Trumbićem u temeljnim shvaćanjima da je za Hrvate i sve Južne Slavene budućnost osigurana jedno stvaranjem zajedničke države, ali i da u njoj svi narodi moraju biti ravnopravni, a autonomnim ili federativnim jedinicama očuvane njihove kulturne i povijesne tradicije nego zato što su imali različita shvaćanja o taktici političke borbe. Supilo je mislio da bi prije načelnog sporazuma o ujedinjenju trebalo garantirati ravnopravnost i poštovanje nacionalnih individualnosti. Trumbić se bojao da bi Pašić takve stavove smatrao preradikalnim pa bi oni bili prepreka za sporazum, što bi slabilo položaj Jugoslavenskog odbora, ojačalo talijanske aspiracije i ugrozilo i sam opstanak Hrvatske. On je vjerovao da se nikad ne smije odustati od osnovnog cilja, nego treba sitnim koracima uporno raditi i koristiti svaku šansu da do ostvarenja tog cilja dođe.⁴⁵

Supilo je tada izgubio sve veze s Jugoslavenskim odborom, ali ga nije htio ugrožavati osnivanjem posebnog hrvatskog odbora, a posredstvom prijatelja i dalje je priman u Foreign Officeu. On je nastavio dokazivati kako je ujedinjenje Južnih Slavena iz A-U sa Srbijom u federativnu zajednicu najbolje rješenje za sve, pa je u lipnju 1916. Pašiću dokazivao da se krnja Hrvatska, ako je pokušaju podijeliti neće opredijeliti za Srbiju, na što mu je ovaj odgovorio “Ako neće sa Srbijom i želi ostati u ropstvu, neka onda ostane u ropstvu i dalje robuje”, a istovremeno je pisao da u planovima akcije i okupacije srpskoj vojsci treba osigurati pravce “koji su u prvom redu potrebni Srbiji”, kao što su Banat, Bačka, a tek onda i Dalmacija, Hrvatska i Slovenija, s tim da se srpska uprava proširi odmah na “sve srpsko-hrvatsko-slovenačke zemlje”.⁴⁶

Supilo se u srpnju 1916. ponovno obratio Sazonovu za pomoć, uvjeravajući ga da je nužno i korisno spajanje Hrvata, Srba i Slovenaca u jednu nacionalnu i političku zajednicu, ali bez osvajača i osvojenih. Italija ne želi tu

44 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 188.–204.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj., I., 348.–350., 357.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 56.–59.; Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., II., 144.–147.

45 Trumbić, *Izabrani politički spisi*, n. dj., 17.–18.

46 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 198.–199.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 56.–60.; Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., II., 149–150.

državu jer bi ona bila predstraža ruskom napredovanju prema Sredozemnom moru. Oni koji ne žele državu sa mnogo katolika, pa podupiru Srbiju da okupi onoliko teritorija koliko može apsorbirati ugrožavaju opstanak hrvatskog naroda koji bi tada bio raskomadani između Srbije, Italije i Mađarske. Ne bi bilo dobro ni da se srpske većine priključe Srbiji, a hrvatske Hrvatskoj, jer bi srpski političari htjeli priključiti Srbiji onoliko Hrvata koliko misle da mogu posrbiti, a gube se u sporu s Bugarskom oko Makedonije.⁴⁷

/

Godina 1916. bila je najteža godina rata u kojoj su vođene bitke kod Verduna i na rijeci Somme s milijunskim ljudskim gubicima i neizvjesnim ishodom rata. Vlade sila Antante su tada odgodile rasprave o svojim ratnim ciljevima, pa i o odnosu prema A-U ili stvaranju nove jugoslavenske države.

Te godine su se počele pokazivati teške posljedice rata, od kojih su stradali najširi slojevi civila u gradovima i selima. Sve zaraćene države uvode neke mjere "ratne privrede", svjesne da će pobijediti one koje uspiju prehraniti stanovništvo i osigurati proizvode za život i oružje.

Ugarska vlada je, opravdavajući se ratnim potrebama, raznim mjerama i zakonima o centralama za promet robama koje su navodno od vojnog interesa, ukidala i do tada ograničenu hrvatsku gospodarsku autonomiju. Hrvatska vlada je davanjem monopola na otkup raznih roba za potrebe vojske i države dopuštala korupciju, špekulacije, prevare i ratno bogaćenje ovlaštenih i drugih trgovaca, često povezanih sa nekim članovima vlade. Srednja i zapadna Slavonija, Banija i Lika pogođene su špekulacijama u trgovini svinjama i kožom i monopolom na pečenje rakije, a Podravina monopolom na otkup stoke za vojne potrebe. Špekulira se i u trgovanju petrolejom i salitrom. Manipulacije i zloupotrebe osobito lokalnih činovnika u organizaciji rekvizicije i aprovizacije u uvjetima oskudice hrane, izazivaju najteže posljedice. U Istri, Dalmaciji i Gorskom kotaru se već 1916. javlja glad koja se 1917. širi iz Hrvatskog primorja na Liku, Baniju, do Hrvatskog zagorja. Najmanje je pogođena istočna Slavonija, gdje i nakon rekvizicije ostaje dovoljno hrane za prehranu stanovništva i stoke, pa i prodaju. Najveći teret snose žene koje lokalni činovnici maltretiraju, ucje-

47 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 200.-201.

njuju i koriste kao besplatnu radnu snagu. Dr. Josip Šilović, dr. Đuro Basariček i drugi traže da se povećaju sredstva za zbrinjavanje ratne siročadi.

Među vojnicima se širi nezadovoljstvo zbog rata kojem mnogi ne vide smisao i samovolje i terora nadređenih mađarskih i njemačkih časnika kao i stradanja njihovih obitelji kod kuće. Vojnim popisima za mobilizaciju i potporama obiteljima, čiji su hranitelji na fronti ucjenjuje se i manipulira. Već 1916. nastaje “zeleni kadar” čiji broj se povećava do kraja rata. U Dalmaciji, kao i u Istri i slovenskim zemljama ljudi su, zbog ukidanja lokalne samouprave, za sve nevolje i glad krivili austrijske vlasti, što je jačalo neprijateljsko raspoloženje prema toj državi.⁴⁸

Radić je u lipnju 1916. tražio raskidanje Hrvatsko-ugarske nagodbe, jer bi se sjedinjenjem Dalmacije s Bansom Hrvatskom i financijskom samostalnošću omogućilo da Hrvatska sama rješava goruće gospodarske probleme, najviše prehrane, i da se brine o “Hrvatskom Primorju gornjem i donjem” gdje živi “najradiniji, naobrazovaniji, ali možda i najsiromašniji dio našeg naroda”.⁴⁹ R. W. Seton-Watson je u kolovozu 1916. pisao da je stekao dojam da i Radić gubi nade u A-U.⁵⁰ Trumbić je u tijekom 1916. nastavio raditi na širenju organizacija Jugoslavenskog odbora.

Kako je pomorska blokada sve više smetala i SAD-u, njen predsjednik Woodrow Thomas Wilson je 20. prosinca uputio poziv zaraćenim stranama da iznesu uvjete pod kojima bi pristale na mir. Njemačka je odbila objaviti svoje uvjete prije konačne pobjede. Sile Antante su 10. I. 1917. u odgovoru Wilsonu ogorčeno optuživale Njemačku za početak rata, bombardiranje gradova, torpediranje brodova i zaposjedanje tuđih teritorija. Zato su navele da su njihovi uvjeti za sklapanje mira “obnova i reparacija Belgije, Srbije i Crne Gore, evakuacija okupiranih teritorija Francuske, Rusije i Rumunjske, reorganizaci-

48 Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Alinea, Zagreb, 2006., 123.-124., 140.-160., *Dom*, br. 39., 10. X. 1917.; Tomislav Bogdanović, Kategorije zelenog kadra 1918. i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju, *Podravina*, Koprivnica, 2013., 23. 96.-198.; Mira Kolar - Dimitrijević, Utjecaj prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije, *Radovi ZHP*, Zagreb 1991., br. 24., 41. - 56; Josip I. Vidmar, “Prilozi građi za povijest 1917. - 1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke oktobarske revolucije kod nas”, *Arhivski vjesnik*, g. I., Zagreb 1958., 65, 78, 91, 96, 101, 146, 154, 166.; HDA, f. 124, NV SHS, kut. 12., Kutina, 21. 11. 1918., kut. 13., Sekcija za organizaciju i agitaciju; vidi i Peter Hanak, *Povijest Mađarske*, Barbat, Zagreb, 1995., 203.-215.

49 SZ, 1913.-1918., III., 1200.-1204.; *Dom*, br. 18., 3. 5. 1916., *Političke vesti*

50 R. W. Seton-Watson i *Jugoslaveni* 1906. - 1918., I-II., Zagreb-London 1976., I., 278.

ja Evrope na načelu narodnosti i sigurnosti za velike i male narode, osiguranje granica na moru i kopnu od neizazvanog napada, povratak pokrajina koje su nekada otrgnute od saveznika silom, protiv volje stanovništva”, oslobađanje Talijana, Slavena i Rumunja, posebno Čehoslovaka od strane dominacije te oslobađanje stanovništva podređenog Turskoj i odbacivanje Osmanskog carstva u Aziju. Formulacije o Slavenima su bile neprecizne, jer se razmišljalo o separatnom miru s A-U.

Wilson je 22. I. 1917. objavio da se zalaže za mir bez pobjede, za načelo da vlade crpe svoju vlast na slobodnoj privoli građana i da se narodi ne smiju prenositi s jedne suverenosti pod drugu kao da su nečije vlasništvo. Zauzeo se za nezavisnost Poljske, a ostale slavenske narode nije ni spomenuo. Zato je Britanija prihvatila da se Češka i Ugarska ne odvajaju od A-U s kojom bi trebalo sklopiti separatni mir. Harding je predlagao da Srbija dobije Bosnu i Hercegovinu i izlaz na more, a Jugoslaveni autonomnu državu u okviru A-U.

Tako je izjava Jugoslavenskog odbora od 18. XII. 1916. da bi svaki pokušaj reorganizacije A-U kojom bi se Jugoslaveni zadržali u njenim granicama, bio samo “nova makinacija u cilju, da posluži politici germanske ekspanzije na Balkan”, zanemarena. Austrijska vlada je odbila zahtjeve sila Antante i SAD-a o reorganizaciji Monarhije, a izjave Saveznika i Wilsona izazvale su nezadovoljstvo svih naroda A-U, pa su zastupnički klubovi Južnih Slavena, Čeha, Ukrajinaca, Talijana i Rumunja u Carevinskom vijeću protestirali protiv Antantinih prijedloga i svečano izjavili lojalnosti caru i Monarhiji. U Hrvatskom saboru takvu izjavu je dala samo Čista stranka prava.⁵¹

Supilo je čuo da bi ruska vlada mogla sklopiti separatni mir s A-U, pa se u siječnju 1917. žalio Greyu (koji više nije bio ministar) da Rusija griješi prema zapadnom dijelu Južnih Slavena, zbog čega se oni, iako istog porijekla, sve više od nje udaljuju. I on kao Hrvat i Slaven postaje gotovo bliži zapadnoj kulturi i liberalnim idejama nego Rusiji. Slaveni odbacuju i preobrazbu A-U u konfederaciju katoličkih država, pa im samo Zapadna Evropa može pomoći da se oslobode austro-njemačkog jarma i osnuju državu Južnih Slavena kao federaciju Srbije, Hrvatske, Bosne i Slovenije.⁵² Februarska revolucija u Rusiji je ostavila Pašića bez glavnog saveznika, ali je on i novoj vladi uputio čestitku,

51 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 74.–93.; Boban, Radić u., n. dj., 125.–126.

52 Petrinović, *Politička misao*, n. dj. 202.–204.; No Grey tada više nije bio ministar. U prosincu 1916. vladu H. Asquitha je zamijenila vlada Lloyd Georgea, a novi ministar vanjskih poslova postao je Arthur Balfour.

a Jugoslavenski odbor je pozdravio službenu izjavu ministra vanjskih poslova Pavla Miljukova, da podržava jugoslavensko ujedinjenje. To je bila prva izjava jedne od sila Antante u prilog ujedinjenja Južnih Slavena.⁵³

Supilo se nadao da bi nova Rusija mogla imati veće razumijevanje za jugoslavensko pitanje. On je ministru u privremenoj vladi Georgija Ljvova, Pavelu Miljukovu, historičaru i njegovom znancu uputio čestitku, pismo i promemoriju o jugoslavenskom pitanju, o srpsko-bugarskim odnosima i o jugoslavensko-talijanskim odnosima, koje Tomaš Masaryk, češki povjesničar i političar, osnivač Češkog NV u Parizu, na proputovanju kroz Rusiju nije uspio isporučiti. Supilo je Miljukovu pisao da većina Hrvata želi ujedinjenje sa Srbijom, ali i očuvanje svojih tradicija i povijesti i da neće pristati da Hrvatska bude raskomadana i dana Italiji, Mađarskoj, ili "našoj srpskoj braći". Ipak se nadao da će mlade generacije ostvariti etničko, političko i kulturno jedinstvo i pozvao Rusiju da pomogne "hrvatskom bratu" i naglasio da je on Hrvat, demokrat, liberal i republikanac.⁵⁴

I Radić je tada pisao da "najveći narod na svijetu hoće da bude i najslobodniji". Antanta podupire građansku struju, uz koju je vojska i dio seljaka, a želi nastaviti rat, kao i drugu koju vodi Kerenski, socijalističku i republikansku radničkih i vojničkih zastupnika, koji žele mir bez osvajanja i ratnih odšteta, ali su spremni nastaviti rat da donesu slobodni razvitak svim narodima, s pravom samoodređenja, slično vilsonovcima. Kerenski bi, pisao je on, radi sluha za socijalne, a ne samo nacionalni problem, trebao biti primjer za našu inteligenciju da pristane uz radničku ili seljačku stranku. On spominje i da najmanju struju vodi socijaldemokrat Lenjin. Aleksandar Kerenski je bio prvak "Trudovika" u Dumi, nakon februarske revolucije socijal-revolucionar i ministar, predsjednik vlade i vrhovni komandant ruske vojske.⁵⁵

Nakon februarske revolucije u Rusiji ojačale su nade slovenskih i hrvatskih političara iz Monarhije u mogućnost skorog mira i reorganizacije Monarhije u federaciju te okupljanje svih Hrvata, Srba i Slovenaca u jednu veliku hrvatsku državu. Ali sve slovenske stranke i Čista stranka prava su 18. i odbile prijedlog austrijskih visokih vojnih krugova o stvaranju velike jugoslavenske države na jugu Monarhije od hrvatskih i slovenskih zemalja kojima bi bile

53 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., 11., 95.-97.

54 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 204.-206.

55 Stjepan Radić, *Politički spisi*, Zagreb, Znanje, 1971., 74.; *Dom*, br. 12., 21. 3. 1917., str. 5.-6.; br. 18., 21. 1917.; usp.: Renouvin, *Evropska kriza*, n. dj., 362.

priključene Srbija i Crna Gora, kao i sličan prijedlog društva “Oesterreichische Politische Gesellschaft” visokih vojnih i političkih ličnosti, dok Starčevićeva stranka prava, HPSS i Koalicija nisu o tome htjele ni raspravljati kao i političari iz Bosne i Hercegovine.⁵⁶

Slovenski i hrvatski političari iz Austrije odbacili su i prijedlog predsjednika austrijske vlade Clam-Martinica da se radikalne reforme odlože do kraja rata. Kao zastupnici Carevinskog vijeća pripremili su zajedničku deklaraciju u kojoj je, po Smodlakinom prijedlogu, istaknuto da su Slovenci, Hrvati i Srbi jedan narod i imaju pravo upravljati sami svojom sudbinom. Anton Korošec, prvak Slovenske ljudske stranke, je kao predsjednik Jugoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću, u koji su se udružili Slovenski liberali, Matko Laginja i Vjekoslav Spinčić iz Istre, Ivo Prodan i Ante Dulibić, pravaši iz Dalmacije, kao i Hrvatsko-slovenski, Narodni i Dalmatinski klub, 30. v. 1917. pročitao tekst te deklaracije u Carevinskom vijeću.

U Jugoslavenskoj (Svibanjskoj) deklaraciji se “na temelju narodnog načela i hrvatskog državnoga prava” zahtijeva ujedinjenje “svih zemalja u Monarhiji u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom habzburško-lorenske dinastije”. Iako se moglo shvatiti da su potpisnici deklaracije suprotno od Jugoslavenskog odbora, za ujedinjenje u okviru Monarhije, ona je bila kompromis među raznim strujama, za neke cilj, a za druge samo taktički potez.⁵⁷

Ta deklaracija sadrži i zahtjeve Stjepana Radića i starčevićanaca iz ožujka 1917. u Hrvatskom saboru i Slovensko-hrvatskog kluba na Carevinskom vijeću.⁵⁸

U Bosni i Hercegovini su Svibanjsku deklaraciju podržale grupe Hrvata oko dr. Jose Sunarića, kasnijeg povjerenika za unutrašnje poslove NV SHS za Bosnu i Hercegovinu, predstavnici srpske vladine stranke i muslimanski Reis ul ulema.⁵⁹

Skupina oko nadbiskupa Stadlera, bliska Čistoj stranci prava, bila je protiv te deklaracije, a njegovi stavovi našli su odraz u memorandumu Ive Pilara upućenom 16. VIII. 1917. caru Karlu, u kojem predlaže da se ujedine Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina, eventualno i Istra i Kranjska, a sva-

56 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 114.

57 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 112.–125.

58 SZ, 1913. – 1918., IV., 639.–644.: 846.–852.; SZ, 1913. – 1918., IV., 21.–54.

59 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 173.–174.

kako Krk, Cres i Lošinj, u jedno upravno tijelo, koje bi bilo zajedničko područje Austrije i Ugarske, slično Bosni i Hercegovini, sa hercegom iz habzburške kuće i banom na čelu vlade. Ustav bi potvrđivale vlade Austrije i Ugarske, koje bi mogle u roku mjesec dana dati veto na zakone koje izglasa hrvatsko ministarstvo. Ugarska bi dobila Rijeku u “potpuno vlasništvo”, a imala bi pravo učešća u upravljanju željeznicom od Gyekenyesa do Rijeke. Tako bi Pilar, i po ocjeni “Čiste” stranke prava, Hrvatsku doveo u gori položaj od onoga u kome je bila. Rijeci bi se ubrzo, po zakonu iz 1914. o eksproprijaciji Jadranske obale, lako, kao mađarsko privatno vlasništvo, pridružilo i cijelo Hrvatsko primorje, kao i koridor od mađarske granice do Hrvatskog primorja.⁶⁰

Svibanjska deklaracija postaje osnova djelovanja Starčevićeve stranke prava, a prihvaćaju je i grupe svećenika oko nadbiskupa Antuna Bauera i biskupa Antona Mahnića.

Starčevićanci su od tada prihvatili stajalište o narodnom jedinstvu Hrvata, Srba i Slovenaca i pozivali Srbe da se priključe Hrvatima i Slovencima u borbi za ujedinjenje, a na sastanku u Zagrebu, kojem su prisustvovali Laginja, Spinčić, Pavelić, Lorković i neki drugi, zaključili da se prvo moraju ujediniti hrvatske i slovenske zemlje, pa onda, kao posebna država, pregovarati o ujedinjenju sa Srbijom. Kada je Barac o tome obavijestio Trumbića, on mu je rekao da srpska vlada nikada neće to prihvatiti, ali i da Krfska deklaracija omogućava decentralizaciju, pa i neku vrstu federacije. Na tim pretpostavkama su starčevićanci od tada gradili svoju politiku, pa su u kolovozu 1917. predlagali osnivanje “Narodnog vijeća za Hrvate, Srbe i Slovence”.⁶¹

U međuvremenu dolazi do sukoba između Jugoslavenskog odbora i srpske vlade. Jugoslavenski odbor je 10. II. 1917. odlučio da se obustavlja mobilizacija dobrovoljaca u Sjevernoj i Južnoj Americi, započeta u studenom 1916., jer se Pašić oglužio na njihov zahtjev da se dobrovoljci bore pod srpskom vrhovnom komandom, ali u zasebnim jedinicama, da bi se znalo tko su oni i za što se bore i da se suzbiju talijanske tvrdnje da Hrvati, Srbi i Slovenci iz A-U ne žele izlazak iz Monarhije, jer se žestoko bore protiv Saveznika (na Soči). Mobilizacija

60 Dom, br. 38., 3. 10. 1917.; Zlatko Matijević, Državnopravne koncepcije Ive Pilara i Stadlera, *Godišnjak Pilar*, 2001., 1., 117.-131.; Z. Matijević, Koncepcije dr. Ive Pilara o državno-pravnom preustroju Austro-Ugarske monarhije tijekom Prvog svjetskog rata, *Dani dr. Franje Tuđmana – Hrvati kroz stoljeća*, 3 (2010); 385-405.; Šepić, *Sudbinske dileme*, II., 173.-174.; Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 103.-104.; 108.; SZ, 1913. - 1918., VI., 903.-916.

61 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 176.-180.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj., II., 27.-28.

će se nastaviti tek kada se osnuju posebne jedinice i dogovori da se dobrovoljci iz A-U mogu koristiti samo u oslobođenju jugoslavenskih krajeva, kao i da oni, a ne druge savezničke vojske, zaposjednu jugoslavenske krajeve A-U i tamo budu okupacijska vojska do uvođenja redovnog stanja. Pašić je to prvo odbio jer je zaključio da odbor želi imati vlastitu vojsku koja bi umanjila ulogu oslobodioca koju je namijenio srpskoj vojsci, a kada je prihvatio da se dobrovoljci okupe u korpus Srba — Hrvata — Slovenaca, bilo je prekasno. Iz korpusa u Odesi od 33.000 istupilo je 12.735 dobrovoljaca, čiji vođe su objavile da su istupili zbog velikosrpske politike i režima koji vlada u korpusu, a da nisu neprijatelji srpskog naroda, ni pristaše Austrije, jer je njihov ideal “ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu potpuno slobodnu i nezavisnu državu Jugoslaviju, osnovanu na načelima demokracije i potpune ravnopravnosti svih triju narodnosti”.⁶² Taj sukob je uzrokovao da mobilizacija dobrovoljaca nikad više nije imala takav tempo kao do tada.

Nakon ulaska SAD-a u rat, 6. IV. 1917., Trumbić je u ime Jugoslaven-skog odbora upozorio srpsku vladu da bi trebali izraditi zajednički program oslobođenja i ujedinjenja i da bi ona trebala priznati Jugoslavenski odbor kao predstavnika Južnih Slavena u Monarhiji i predao joj prijedlog programa ujedi-njenja koji je prije istupanja iz odbora izradio Supilo. Pašić je tada promijenio odnos prema odboru vjerojatno jer je ostao bez podrške carske Rusije, Wilson je negirao tajne ugovore, a Srbija je izgubila ugled, naročito u Engleskoj i novoj Rusiji zbog Solunskog procesa, dok je jačao ugled, organiziranost i veza sa svim vladama Antante Jugoslavenskog odbora i njegova gotovo potpuna finan-cijska nezavisnost od srpske vlade, zaslugom Jugoslavenske narodne obrane iz Južne Amerike. Na Pašića je mogla utjecati i naklonost britanske i francuske vlade prema pokušajima cara Karla da sklopi mir i riješi jugoslavensko pitanje u okviru Monarhije, što bi ugrozilo stvaranje nove jugoslavenske države, ali i izlazak Srbije na more. Na kraju, on i radikalski krugovi bojali su se da bi, u slučaju stvaranja jugoslavenske države bez njih, oni i dinastija Karadorđevića, zbog dosadašnje isključivo srpske politike, izgubili mogućnost da budu glavni nosioci vlasti.⁶³

62 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 105.–108.; Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., II., 77.–108.; O problemima austro-ugarskih zarobljenika u Rusiji usp.: Hannes Leidinger, Verena Moritz, *Das russische Kriegesgefangenenwesen 1914 bis 1920*, Österreichische Osthefte, Jahrgang 41., Wien 1999., Heft 1., str. 83.–106.

63 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 125.–137.; Dragovan Šepić, “Hrvatska politika i pitanje jugo-

Zato je 30. III. 1917. zatražio da odbor pošalje na Krf još četiri svoja predstavnika, po mogućnosti iz raznih krajeva, a početkom svibnja iznenada je pozvao Trumbića na Krf “radi dogovora o svim pitanjima”.

W. Steed i Seton-Watson tada su uspjeli pomiriti Supila s Trumbićem, koji ipak nije htio Supila primiti natrag u odbor, nego se samo s njim konzultirao o razgovorima na Krfu. Supilo mu je rekao da ujedinjenje Južnih Slavena treba biti potpuno ili ga ne treba biti, a u vrlo emotivnom pismu nakon sastanka, podsjetio je Trumbića na njihovo 30-godišnje prijateljstvo i da nikada nisu bili politički protivnici te zaključio da Trumbić treba i dalje ići svojom taktikom, a on svojom, “ali nikada ne zaboravi Zagreba, Hrvatske i Slovenije. Bez njih nema Jugoslavije”. A ako se Srbija ne transformira “bit ćete gori od pariže”.

Radi ugleda koji je uživao, posebno u Engleskoj, Pašić je i Supila pozvao da pošalje svoj nacrt uređenja nove države Južnih Slavena. Supilo je izradio koncept “slobodne države” Srba, Hrvata i Slovenaca kao federacije sastavljene od srpske, slovenske, hrvatske, bosanske i crnogorske autonomne jedinice. Uz zajednički parlament i vladu postojao bi sabor odnosno skupštine autonomnih jedinica i njihove vlade. Pokrajinske skupštine birale bi se na temelju općeg, jednakog i tajnog prava glasa, uz “pravednu izbornu geometriju”, kao i zajednički parlament, koji bi se mogao konstituirati delegatskim izborom iz pokrajinskih sabora, s primjenom načela proporcionalnog zastupanja i zaštitom manjina. Država bi imala zajednički ustav zasnovan na demokratskom i ravnopravnom temelju, kao i zajednička ministarstva potrebna za sav narodni plemenski i kulturni život države i naroda, kao vanjske poslove, kopnenu, pomorsku i ostalu odbrambenu silu države, ekonomske i komunikacijske poslove važne za cijelu državu, valutu i financije za zajedničke potrebe, najvišu nastavu, ali i vrhovno administrativno sudište i vrhovni računarni dvor. On nije odredio kako bi bila podijeljena zakonodavna vlast između zajedničkog parlamenta i autonomnih sabora, ali i niz drugih točaka, jer nije bio sudionik pregovora.⁶⁴

Od 15. VI. do 20. VII. 1917. na Krfu su pregovarali A. Trumbić, H. Hinković, B. Vošnjak, D. Vasiljević, D. Trinajstić i F. Potočnjak u ime Jugoslavenskog odbora, s članovima bivše i tadašnje srpske vlade i predsjednikom narodne skupštine Kraljevine Srbije. Trumbić nije znao o čemu će se razgovarati, pa se

slavenskog ujedinjenja”, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, n. dj., 373.-416.

64 Petrinović, *Politička misao*, n. dj. 212.-215.

nije pripremio niti imao stavove cijelog odbora, a prisutni članovi odbora nisu se uzajamno konzultirali, nego su nastupali kao pojedinci.⁶⁵

Svi su polazili od stanovišta da su Srbi, Hrvati i Slovenci “troimeni narod jedan isti, po krvi, po jeziku govornom i pisanom, po osećajima svoga jedinstva, po kontinuitetu i cjelini teritorije”. Pašić je bio protiv jugoslavenskog imena države i predložio ime “Kraljevina SHS”, a da se srpska zastava koristi na kopnu, a hrvatska na moru. Teritorij države nije određen zbog obzira prema Saveznicima, ali i mogućeg tijeka rata.

Trumbiću je bilo najvažnije da se pozivom na načelo prava naroda i oslonom na Srbiju, omogući oslobođenje Hrvatske od A-U i izbjegne opasnost od talijanske okupacije Dalmacije. Sa Trinajstićem je bio protiv uvođenja unitarnog zakonodavstva, jer bi to izazvalo kaos pa i neraspoloženje prema ujedinjenju, naročito u Hrvatskoj, koja je već imala zakonodavnu autonomiju u unutrašnjim poslovima, prosvjeti, pravosuđu i vjerskim pitanjima. On je rezolutno zahtijevao da zajednički poslovi budu samo pitanja državnog teritorija, vladarskog doma, državljanstvo, vanjska politika, carine, pomorstvo, bankarstvo, vojska, porez na nekretnine, pošta, telegraf, željeznice i putevi važni za cijelu državu, budžet i računovodstvo, zajedničke financije i međunarodni ugovori, što je podrazumijevalo široku decentralizaciju, pa i neke elemente federacije. Pašić je pak smatrao da država može biti jedinstvena ili federalna, dopuštao je samo lokalnu autonomiju bez zakonodavnih ovlasti, a federaciju je rezolutno odbijao uz prijetnju da će onda tražiti teritorijalno razgraničenje. Trumbić se bojavao razgraničenja pa je prihvatio Pašićev stav.

Suprotno Pašićevu stavu da u prijelaznom periodu u pokrajinama bivše A-U koje zaposjedne srpska vojska vlast ima “okupaciona” vojska uz vladine delegate, Trumbić je predlagao da sam kralj imenuje komesare koji će odgovarati samo njemu, a imati apsolutnu izvršnu, pa i zakonodavnu vlast. Protić je upozorio da je to protuustavno.

Trumbić je prihvaćao monarhijski oblik vladavine i zbog velikog povjerenja u regenta Aleksandra predlagao da se krunisanje obavi i prije donošenja ustava, a on i ostali članovi odbora nisu pokretali pitanje demokratskog uređenja i parlamentarizma jer su zakoni Kraljevine Srbije u teoriji bili demokratskiji od onih u A-U. U deklaraciju je unesena odredba da sve tri najveće crkve budu u odnosu na državu ravnopravne i jednake, čime je pravoslavlje izgubilo status

65 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 125.-137.

državne vjere. Jedino je Trumbić, iako je prihvaćao princip potpune odvojenosti vjerskih zajednica od države, koji je preduvjet konfesionalnog mira u državi u kojoj žive pripadnici raznih vjerskih opredjeljenja, bio protiv izjednačenja islama, što je bilo suprotno odluci Hrvatskog sabora iz veljače 1916. o priznanju ravnopravnosti islamske vjere, kao i stavova Radića, Supila i Smodlake. Bio je i protiv odredbe da vjerski predstavnici ne smiju upotrebljavati svoju duhovnu vlast preko vjerskih bogomolja i napisa vjerskog karaktera ili inače pri vršenju svoje zvanične dužnosti “u partijske svrhe”, jer ju je smatrao neprimjenjivom, suprotno od stavova Supila, Radića i Smodlake.⁶⁶

On je bio i protiv prijedloga D. Vasiljevića da se ukine kmetstvo, jer u Bosni se neće smatrati oslobođenim ako kmet ne dobije zemlju (u Srbiji su seljaci bili već 100 godina oslobođeni, a u banskoj Hrvatskoj od 1848.), a zalagao se za zakonsko rješavanje tog pitanja, jer se bojava sukoba s Katoličkom crkvom i veleposjednicima koji imaju veze po Evropi. Takav njegov stav je bio dio nasljeđa Stranke prava, čiji program se svodio na nacionalno pitanje.

Krfski pakt, 20. VII. 1917., u ime dvije ravnopravne strane, potpisali su Nikola Pašić kao predsjednik vlade Kraljevine Srbije i dr. Ante Trumbić kao predsjednik Jugoslavenskog odbora.

Iako nije prihvaćen njegov koncept, Supilo je bio oduševljen, jer je smatrao da je njime otklonjena mogućnost stvaranja velike Srbije i garantirana ravnopravnost sva tri naroda, a naznaka da će se tražiti oslobođenje svih krajeva A-U u kojima žive Južni Slaveni, bila je uperena protiv talijanskih pretenzija na istočnu obalu Jadrana. Iseljenci u SAD, većinom republikanci, nisu bili zadovoljni.⁶⁷

Slovenske kao i stranke u Hrvatskom saboru nisu javno komentirale Krfsku deklaraciju, a tekst deklaracije novine u Zagrebu prenijele su tek u kolovozu 1917. Hrvatska socijal-demokratska stranka je 10. VIII. u memorandumu za konferenciju socijalista u Stockholmu tražila mir i priznanje prava Srba, Hrvata i Slovenaca na samostalnu državu koja bi u duhu prve socijalističke balkanske konferencije mogla stupiti u savez s ostalim balkanskim drža-

66 Zlatko Matijević, “Ante Trumbić i vjersko pitanje u Kraljevini SHS /1921./”, u: *Život i djelo Ante Trumbića*, Prilozi sa znanstvenog skupa, (ur. Ljubo Boban, Ivo Jelić), HAZU, Zagreb, 1991., 117.–119.; Sabor Kralj. Hrv. i Dalmacije je u ožujku 1916. priznao ravnopravnost islama: Prilozi SZ, 1913. – 1918., n. dj., br. 124., 127.

67 Janković, “Ante Trumbić”, n. dj., 61.–66.; Stanković, *Nikola Pašić*, II., 151.–183.; Petrinović, *Politička misao*, n. dj. 211.–217.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I.1, 125.–136.

vama.⁶⁸ Socijal-demokratske stranke iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine bile su sklone suradnji s građanskim strankama na temelju Svibanjske deklaracije, ali Jugoslavenska socijal-demokratska stranka bila je protiv te deklaracije, a za federativnu jadransko-podunavsko-sudetsku državu.⁶⁹

Supilo je u proljeće 1917. nastavio sam kontaktirati s talijanskim pobornicima talijansko-jugoslavenskog sporazuma, najviše Salveminijem. Iako je bio za etničke, a ne vojno-strateške granice, mislio je da bi Jugoslavija mogla prihvatiti neki kompromis posredovanjem Engleza, ali ne "protivne časti". On se u kolovozu 1917. u Londonu pomirio sa svima, pa i s Pašićem, kojem je sugerirao da primi talijanskog ambasadora Giuseppea Bevionea. Pašić je Bevioneu tada, bojeći se da će saveznici inzistirati na daljnjim ustupcima koji će Srbiju spriječiti da ostvari izlazak na Jadran, energično rekao da će Italija, ako dobije Trst, Pulu i Valonu imati apsolutnu prevlast na Jadranu, a da, osim u Zadru, većinu stanovništva Dalmacije čine Slaveni, a prema Krfskoj deklaraciji nova kraljevina treba obuhvatiti sve teritorije na kojima žive kompaktne mase slavenskog stanovništva, a da se Italiji nikako ne može dati Kotor jer je čisto srpski. Ali na proputovanju kroz Rim, Pašić je 10. IX. 1917. Sonnina uvjeravao da Krfska deklaracija nije suprotna interesima Italije i izrazio spremnost da prizna Italiji dominantnu poziciju na Jadranu kontrolom nad Trstom, dijelom Istre, Pulom, nekim otocima i Valonom. Ali Sonnino je i dalje inzistirao na Londonskom ugovoru jer je držao da će Italija svoj cilj lakše ostvariti uz oslabljenu A-U, čije rušenje ne žele Britanija i Francuska, nego ujedinjenu državu Južnih Slavena.⁷⁰

Franjo Supilo je međutim početkom rujna odveden u bolnicu, u Londonu, gdje je 25. IX. 1917. umro, iscrpljen dugogodišnjim teškim psihičkim naporima i bolešću.⁷¹ Možda bi se moglo zaključiti da je Supilo u dva pisma, koja je uputio srpskom ambasadoru u Londonu Jovanu Jovanoviću Pižonu u rujnu 1916. i srpnju 1917., iznio bit svoga pogleda na smisao i način cjelokupnog svog političkog djelovanja. U prvom je pisao da je za ujedinjenje Južnih Slavena, ali da Pašić nije htio s njim otvoreno razgovarati, iako je bio predstavnik Jugoslavena iz A-U. Molio je Jovanovića da radi na ujedinjenu na ravnopravnoj osnovi, jer je on, koji je od djetinjstva "srastao s narodnom politikom, svjestan tragike

68 SZ, 1913. - 1918., V., 129.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 181.

69 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1989., 147.

70 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 221.-222.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 163.-171.

71 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 222.-223.

koja čeka zapadnu i istočnu stranu Južnih Slavena, ako se ujedinjenje ne ostvari na pravedan način". U drugom pismu je preciznije iznio koncept uređenja nove jugoslavenske države, koji je poslao Pašiću i naglasio da je on protiv svakog preranog niveliranja, "koje ni u većim narodima nije donijelo očekivanoga ploda, nego to niveliranje ostavimo vremenu i budućim generacijama, koje će se, nadamo se, radati u zdravijim ambijentima i biti zrelije". "Momenti su važni, možda se važniji za nas ne će više nikad pokazati. Moguće da naša stvar, kako je pravedna i idealno zamišljena, ne će biti postignuta. Ali svedeno, naš narod ne će zato poginuti. Možda da – i to u najgorem slučaju što sada radimo, bude od bitne važnosti kao direktiva za buduću našu politiku. Kakva odgovornost, ako tjeskogrudnost učini, da ta direktiva kao svoj plod dade – razdor!" U oba pisma ponavljao je da ne radi ni po čijem nalogu, niti koga sluša. "Govorim kao slobodan, uvjeren, a i informiran narodni čovjek. Govorim kao Hrvat slobodnih misli, Jugoslaven, ali – *last but not least* – kao Dubrovčanin. A ipak sam puno više uvjeren, da tumačim poštene instikte i osjećaje milijuna našega neprosvijećenoga puka (ako i ne sve njegove "slavne" inteligencije) i da tumačim dispozicije zakopčanih specijalista, koji su nam skloni i koji sutra kod zelenog stola ne bi bili protivni."⁷²

Koalicionaši su Supilovu smrt prešutjeli, a *Obzor* je zabilježio kratkom crticom. Jedino je Radić pisao o njemu kao hrvatskom rodoljubu i dalekovidnom slavenskom i evropskom političaru. Glavna Supilova misao je, po Radiću, bila da Hrvati i Srbi kao jedan narod, moraju svoju politiku ravnati prema potrebama velike slavenske familije i evropske narodne zajednice, a uspio je uvjeriti i Ruse i Britance i Francuze da Hrvati sa Slovincima neće postati "talijansko roblje" niti se "bez ikakvog pitanja" podložiti "Petru Karagjorgjeviću i urotničkoj bandi srpskih oficira".⁷³

Radić je 6. VI. 1917. u *Domu* samo usput spomenuo Svibanjsku ("Jugoslavensku") deklaraciju, a u Saboru je ponovio zahtjev iz veljače 1917., da kralj treba saslušati predstavnike svih hrvatskih političkih stranaka o potrebi ujedinjenja kakvo sada traži *ta deklaracija*, jer su Hrvati u ratu postali državna i narodna matica svih Južnih Slavena u monarhiji i "žarištem međunarodne politike monarkije Hrvatsko-Lotarinške". Navodeći tekst deklaracije on je formulaciju: "ujedinjeno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda

72 Petrinović, *Politička misao*, n. dj., 200.–201.; Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 312.–314.

73 *Dom*, br. 38., 3. x. 1917., Umro je dubrovački Hrvat Frano Supilo.

slobodno državno tijelo” izmijenio u “u jednu jedinstvenu hrvatsku državu”. Austrijanci su pogrešno mislili da su Hrvati u Dalmaciji i Hrvatskom primorju i Slovenci zakržljali dijelovi naroda i da će se među Nijemcima i Talijanima izgubiti, a Hrvati u banskoj Hrvatskoj “u ovakomu nagodbenjaštvu i demokratizmu kakav je danas”. Deklaracija je pravi kompromis između pravaštva i preporodnih ideja objavljena u pravo vrijeme kad ju je Evropa mogla i htjela čuti. Nakon što je u veljači 1917. izjavio da bi Hrvati i u slučaju pobjede Antante mogli ostvariti svoje ujedinjenje, sada je prvi put spomenuo mogućnost ujedinjenja izvan Monarhije. Ako se Slovenci, Hrvati i Srbi ne ujedine u okviru Monarhije, mogla bi izvan nje “nastati nova jugoslavenska država koja bi morala obuhvaćati i Srbiju i Bugarsku.” On ne smatra presudnim pitanje imena države Južnih Slavena unutar Monarhije. “Ali ne će biti uz slobodnu Bugarsku i slobodnu Srbiju ovdje kod nas ričet, koji bi se zvao Jugoslavija”, ili jedna “bezimena država”.⁷⁴

Radić je u Saboru 4. VIII., nakon što je iznio svoj pogled na uzroke, tok i moguće završetke rata i za rat optužio njemački militarizam, naglasio da se sile Antante zalažu za prirodno pravo naroda i više ne promatraju pitanje Južnih Slavena kao pitanje Srbije i opet najavio da su u srednjoj Evropi moguća dva rješenja, da Hrvatska ostane u Monarhiji “kao kraljevina slobodna i sjedinjena”, a izvan nje obnovljena Srbija i jaka Bugarska, ili radikalno rješenje, bez Koburga ili Karađorđevića, nego sa Slovencima, Hrvatima, Srbima i Bugarima, tako “da Balkan prestane biti vječno ognjište nemira, da ne bude samo produžak Azije nego najsredniji dio Evrope.”⁷⁵ Dana 16. VIII. je u *Domu* objavio većinu teksta Krfske deklaracije, ali bez komentara, a vjerojatno tim povodom, ali i pojavom disidenata Koalicije u čije namjere nije imao povjerenja, te Pašićeve izjave o Kotoru, smatrao je da treba razjasniti probleme u odnosima između Hrvata i Srba, i među Hrvatima samima, za čije rješavanje je ključ slavenska orijentacija. U članku “Za Hrvatstvo i Slavenstvo” prvo piše: “Hrvatstvo je naš dom, Slavenstvo je naš rod. Bez doma nema rada, kruha i ruha, bez roda nema ljubavi, veselja i uljudbe.” “Hrvatski junaci” bili su u prvom redu samo Hrvati, a umnici u prvom redu su Slaveni, jer su gledali u budućnost, ali su radili za hrvatski narod, jer svaki Slaven u Hrvatskoj može u političkom radu biti samo Hrvat. A hrvatska politička misao znači “ujedinjenje svih historijskih zemalja

74 SZ, 1913.-1918., v., 173.-176.

75 SZ, 1913.-1918., v., 458.-459.; 463.

(banovinske, bosanske i primorske Hrvatske), svekolikoga hrvatskoga naroda s istoplemenim i jednakovjernim narodom slovenskim u državu hrvatsku i oslobođenje te hrvatske države i toga hrvatskoga naroda od svačijeg tuđinskog, a napose magjarskoga gospodstva i prevlasti”. Ali ostali Slaveni ne razumiju tu hrvatsku političku misao i borbu jer u Hrvatskoj živi znatan broj pripadnika pravoslavne crkve, koji se danas smatraju Srbima, “ne samo kao različiti, nego i oprečni hrvatskoj misli”.

Pravoslavna Rusija je podupirala tu srpsku političku misao na hrvatskom državnom i narodnom području, a Česi su to činili radi protivnosti austrijskom katoličanstvu i simpatiji za Rusiju. Tako se danas, kada se Rusi odriču vlasti nad drugima, Poljaci Poljske od Baltika do Crnog mora, Ukrajinci Ukrajine od Karpata do Urala, a Česi su se preporodili na načelu slavenske uzajamnosti, samo Hrvati dijele se na: nagodbenjake krune sv. Stjepana, Hrvato-Srbe-Slovence neke Habzburške Jugoslavije i u Hrvato-Slovence obnovljene i ujedinjene Hrvatske. “A uzrok tome je što je i mađaronska i državnopravna pravaška politika svaka na svoj način u opreci s ilirskim, jugoslavenskim i slavenskim temeljem narodno-prosvjetnoga preporoda, kao i jer je u zadnjih desetak godina mjesto jugoslavenske i slavenske misli kod najvećeg dijela naše inteligencije prevladala, ne politička misao, ali orijentacija srpska, prosuđivanje svih faktora politike sa srpskog stajališta, u kojem nema ništa slavenskoga. Savez Srbije sa Grčkom i Italijom, a mržnja prema Bugarima i omalovažavanje Hrvata i Slovenaca je slom slavenske kulture i politike na Balkanu, koju i zapadne demokracije Engleska i Francuska više trpe nego odobravaju, radi stradanja i junaštva srpskog naroda.” Zato se prava hrvatska politika u prvom redu ima osloniti na Slavene u Monarhiji, kao Čehe, a onda na novu rusku orijentaciju. “Mi smo Hrvati po svom imenu i po svom državnom razvitku, a Slaveni po svom narodnom govoru i po svom kulturnom preporodu i životu. Zajednički književni jezik sa Srbima ne smije nas zavoditi na srpsku protislavensku političku stranputicu”, ali ni “protiv samom srpskom narodu, koji je u svojoj bitnosti, a ne samo po svom govoru, istovjetan s narodom hrvatskim i slovenskim”. Za to će se na hrvatskom i slavenskom temelju okupiti većina Hrvata i Slovenaca, “kad nam spomenuta srbska politička struja već ne dopušta, da na tom temelju okupimo svekoliki narod hrvatski sa svim Slovincima i s onim Srbima, koji politički i kulturno nama spadaju.”⁷⁶

76 *Dom*, br. 34., 5. 9. 1917.

U drugom članku on ponavlja “da su Slovenci, Hrvati i Srbi po svom govoru i po svom narodnom životu, dakle etnografski i socijalno jedan te isti narod”, ali i svi Južni Slaveni, dakle i Bugari, pa i svi Slaveni. “Ali različni povijesni razvoj i zemljopisna daljina, pa i razcjepkanost, a nada sve preraslični i preoprečni kulturni, dotično nekulturni i politički uplivi učiniše, da imademo deset, uz Lužičke Srbe i Kašube, 12 slavenskih naroda. Sve ovisi o narodnoj ideji ili narodnoj svijesti, pa se Slovenci razvijaju i već istupaju kao jedan isti narod sa Hrvatima, kao i Slovaci sa Česima. U Istri se Hrvati i Slovenci miješaju u jedan hrvatsko-slovenski narod. No Srbi ne prihvaćaju hrvatsku pruženu ruku. Pod ljubavlju i jedinstvom oni pokušavaju “da nas Hrvata nestane u tom bratskom zagrljaju, kad nas već nije moći inače maknuti s ovog svieta”. Pašić izjavljuje da nipošto neće Talijanima dati “srpski Kotor”, ali potrebe pučanstva “slavenske Dalmacije” mogu se dovesti u sklad sa talijanskim težnjama. Kod Srba nema ni razumijevanja ni ljubavi za Split, Zadar, Nin jer se u njihovim školama manje uči o Hrvatskoj nego o drugim zemljama. Drugi vode mađaronsku politiku, a dvojica, uz kojih ih je puno više, u Hrvatskom saboru uz Svibanjsku izjavu “prihvaćaju cimer hrvatskog državnog prava” samo za to, da u našu i onako nesređenu politiku unesu još više zbrke”. On se zapravo posredno opet suprotstavlja ideji da se južnoslavenske zemlje Habzburške monarhije okupe u jednoj federalnoj jedinici unutar Monarhije pod imenom Jugoslavija, jer Jugoslavije nema bez Srbije i Bugarske i očito želi da ta federalna jedinica nosi hrvatsko ime, a sumnja da oni to rade jer se ne usude direktno zanemariti hrvatsko ime, pa iz tog teritorija mogu neprijatelji Hrvatsstva i Slavenstva “miesiti” što ih volja. “Hrvatske više nema ni kao matice, ni kao središta, a kamoli kao konačne i daljnje forme cjelokupne državne tvorevine jugoslavenskoga naroda.” Velik dio hrvatske inteligencije prihvaća tu politiku jer im ona izgleda kao prirodni nastavak hrvatsko-slovenskog jedinstva, a i jer je ta srpska jugoslavenska formula prihvatila hrvatsko državno pravo. “Ta politika za Hrvate može biti pogubna, a za Srbe štetna, a do nje je došlo jer su se Srbi odrekli slavenstva i slijede imperijalističke prohtjeve. Za to je on protiv te sredovječne i protuslavenske srbske struje, a svi Hrvati se trebaju okupiti pod hrvatskim i slavenskim stiegom Tomislava i Grgura Ninskog, pod narodnim i demokratskim barjakom Rusije, Ukrajine i Poljske.”⁷⁷ Istovremeno Radić oštro zahtijeva poštovanje prava hrvatskog naroda u Monarhiji. On je u Saboru

77 *Dom*, br. 35., 12. 9. 1917.

25. IX. 1917. napao kralja jer je na adresu Hrvatskog sabora odgovorio tek nakon 6 mjeseci, a bana jer je dopustio da u kraljevu odgovoru piše da hrvatski narod može računati na kraljevu naklonost “u okviru zajednice sa Ugarskom”, što znači, da je Nagodba izbrisala cijeli povijesni razvoj hrvatskog naroda prije njenog donošenja i ne dopušta nikakvu mogućnost njegova razvoja izvan njena okvira. “Ovo su, gospodo, stvari kobne, sudbonosne i dalekosežne. Ako se nama ... poručuje, da mi blagonaklonost kraljevu dobijemo samo onda, ako smo za ropstvo magjarsko... Ako je to tako, onda ja otvoreno kažem, da ne će biti kralju vjernih Hrvata.” Narod još vjeruje “da se naš narodni problem, ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca, ne dirajući u Srbiju i Crnu Goru, može provesti u monarhiji, ali ako se bude ovako dalje s nama radilo, ja ću biti prvi, koji se neću bojati vješala i koji ću vikati: dolje Habsburg!”⁷⁸ Zato je Radić isključen s trideset, a kad se bunio s još trideset sjednica Sabora, sve do srpnja 1918.

Ta izjava, kao i one iz veljače, lipnja i kolovoza 1917., pokazuju kako se on tada nalazio između sumnje u mogućnost da Hrvati ostvare slobodu u okviru Habzburške monarhije, a znao je da Francuska i Britanija, kao i SAD, nisu za njeno rušenje, i straha od povezivanja srpskih političara s talijanskim i mađarskim, kao i nedefiniranog programa stvaranja nove jugoslavenske države bez garancija za ravnopravnost Hrvata i Srba te nepovjerenja prema militarizmu Karađorđevića. Zato se i dalje ograničavao na očuvanje postojećeg stanja i apstraktnu slavensku orijentaciju, ali i sve energičnije tražio ujedinjenje svih hrvatskih zemalja i jedinstvenu hrvatsku politiku.

/

Nakon Supilove smrti Trumbić je nastavio rad u skladu s uvjerenjem koje je iznio u zadnjem pismu Supilu, da srpska politika ima mnogo mana, ali da ni jedna južnoslavenska zemlja ne može u oslobođenju odigrati njezinu ulogu, pa da se ne smije odustajati nego treba djelovati strpljivo i uporno nastojati svaki novi moment ili faktor koristiti za ostvarivanje ujedinjenja Hrvata, Srba i Slovenaca na ravnopravnom temelju.

Preokret u odnosu snaga između sila Antante i Centralnih sila, ali i položaja malih naroda, donijela je boljševička revolucija u Rusiji. Sovjeti su već 8.

78 SZ, 1913. – 1918., v., 743.–745.

XI. "Dekretom o miru" objavili da smatraju kako se mir mora sklopiti na temelju načela samoodređenja naroda, bez ratnih odšteta i aneksije, pod kojom su podrazumijevali svako priključenje malog ili slabog naroda većem i jačem, bez dobrovoljnog pristanka i bez obzira na to kada je to nasilno priključenje izvršeno.

Radić je već 14. XI. 1917. objavio tri točke programa boljševika: bezodvlačni mir, sva zemlja se dijeli seljacima, glavna briga vlade je narodna prehrana i blagostanje i tvrdio da je seljak glavni faktor revolucije, jer su ruska vojska i narod seljački, a da "cielom svijetu, svemu Slavenstvu, pa naravski i nama Hrvatima prava ruska sloboda može i mora biti još ljepše i sjajnije sunce nego što je sloboda američka". Ali na istoj strani objavio je i članak pod naslovom: "I opet jedno čudo iz zemlje slobode" o američkom tvorničaru Fordu koji je unaprijedio traktor i svojim radnicima osigurava dobar život.⁷⁹

On je podržao odluke njemačke i austro-ugarske vlade da prihvate pregovore o miru s boljševičkom Rusijom s kojom se on slaže da "pučki mir" bude, po željama i potrebama radničkog i seljačkog puka po čitavom svijetu i zasnovan na poštovanju prava naroda na samoodređenje, a kao odraz antiratnog raspoloženja hrvatskog sela objavljuje i "Pjesmu mirovnicu" seljačke djevojke Katice Smolković.⁸⁰

Ali austro-ugarska vlada nije htjela reformirati Monarhiju prema ruskim zahtjevima, ni nakon što su joj SAD objavile rat, ohrabrena Wilsonovom izjavom da ne želi oslabiti ili preurediti A-U. Njemačke stranke su se čak nadale da će Austriji priključiti cijelu Poljsku. Predsjednik austrijske vlade Clam-Martinic je 30. XI. ponovio prijedlog s početka 1917. o formiranju hrvatsko-srpske države zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom u subdualističkoj vezi s Ugarskom, što je 26. XII. odbacio Czernin, a prije njega i Sarkotić koji je uviđao opasnosti koje prijete hrvatskim zemljama.⁸¹

Svi slavenski klubovi u Carevinskom vijeću, na dan početka pregovora u Brest Litovsku, 3. XII. odbacili su izjavu austrijske vlade, da slavenski narodi pravo samoodređenja u A-U vrše preko parlamenata jer, iako Slaveni čine većinu stanovnika u Austriji, u parlamentu imaju manje poslanika od Nijemaca, ali su tražili rješenje u okviru Monarhije.

79 *Dom*, br. 44., 14. XI. 1917.; usp.: Renouvin, *Evropska kriza*, n. dj., 431.-432.

80 *Dom*, br. 47., 5. XII. 1917.

81 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 191.-195.

Povodom ponude ruske revolucionarne vlade, Starčevićeva stranka prava, Srđan Budisavljević i Valerijan Pribičević, članovi Srpske samostalne stranke i zastupnici u Hrvatskom saboru, koji su u ljeto 1917. napustili Koaliciju, su 3. XII. u deklaraciji, a 10. XII. 1917. u Saboru tražili da demokratski mir, svim narodima svijeta, pa i “jedinstvenom narodu Hrvata, Srba i Slovenaca ima da zajamči potpunu slobodu državnog, kulturnog i gospodarskog života i razvoja”, ali ne spominju Monarhiju.

Jugoslavenski odbor je pozdravio odluku SAD da navijeste rat A-U.⁸² Radić je 12. XII. objavio Wilsonovu poruku, da se rat mora nastaviti do pobjede ne nad njemačkim narodom, nego nad njemačkim vladajućim krugovima, jer će se tek nakon pobjede moći ostvariti “mir bez aneksije, bez odštete, mir pravednosti i opravdati žrtve koje donosi rat.” On piše da Wilson traži da se oslobodi, uz narode Belgije i sjeverne Francuske i narode Balkana, kao i evropske i azijske Turske od gospodstva pruske vojničke i trgovačke sile, a i narode A-U, ali se ne želi baviti unutrašnjim uređenjem Monarhije. Možda kao reakciju na poruku Wilsona o A-U, tjedan dana kasnije naglašava kako pojedini narodi iz carske Rusije stvaraju svoje republike, te da će Rusija biti federalna demokratska republika koja više neće vladati drugim narodima. “Rusija se roji” i obnavlja i od prevelike, zastarjele i nedjelotvorne države pretvara u novu, koja će funkcionirati po prilici kao SAD.⁸³

Nakon izbijanja boljševičke revolucije i izlaska Rusije iz rata, sile Antante našle su se u najtežem položaju od početka rata, zbog čega su pokušavale sklopiti separatni mir s A-U. Tako su južnoslavenski narodi iz Monarhije u studenom 1917. opet bili suočeni s pokušajem sila Antante da njihove interese žrtvuju kao kompenzaciju A-U, kao 1915. Italiji.

Iako je Italija u studenom doživjela poraz kod Kobarida, a boljševici su, u skladu s odlukom da ne priznaju tajne ugovore carske vlade, 28. XI. objavili Londonski ugovor, Sonnino je i dalje pružao ogorčen otpor prijedlozima Francuske i Engleske da se taj ugovor revidira u korist A-U, iako je bio za njen opstanak. Istovremeno talijanski liberali i socijaldemokrati su u kontaktima s Jugoslavenskim odborom davali do znanja da bi se Italija mogla odreći Dalmacije, ali ne i Pule i Istre kao i Trsta sa zaleđem, te Valone. Da bi osujetili ideju o separatnom miru i opstanku A-U koja ugrožava ujedinjenje Južnih Slavena,

82 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 191.–195.; usp. Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 105., 106.

83 *Dom*, br. 48., 12. XII. 1917.; *Dom*, br. 49., 19. XII. 1917.

Steed, Seton-Watson i Arthur Evans (britanski arheolog, član "Serbian Society of Great Britain") smatrali su da treba hitno raditi na pomirenju Talijana i Slavena, kao preduvjetu za rušenje A-U i stvaranje jedinstvene jugoslavenske države. Ali neslužbeni pregovori između Armanda Mola i Trumbića, do kojih je došlo na njihov poticaj, završeni su bez zaključaka.⁸⁴

U ratnim i mirovnim ciljevima Britanije, koje je Lloyd George, predsjednik vlade Velike Britanije, objavio 5. I. 1918., na temelju načela da teritorijalne promjene nakon rata trebaju biti "vladanje pristankom onih nad kojima se vlada", traži se potpuno oslobođenje i obnova Belgije, Srbije, Crne Gore i okupiranih dijelova Francuske, Italije i Rumunjske i vraćanje Alsace-Lorraine Francuskoj, ali narodi A-U trebaju dobiti samo stvarnu autonomiju.

Američki predsjednik Wilson je 8. I. 1918. iznio svoj prijedlog sklapanja budućeg mira formuliran u 14 točaka. Među tim točkama su bili zahtjevi o ukidanju tajne diplomacije, sloboda plovidbe i međunarodne trgovine i davanje garancija za ograničenje naoružanja, reguliranje kolonijalnog pitanja, a u Evropi obnova Belgije, vraćanje Alsace i Lorraine Francuskoj i ispravljanje granice Italije prema "jasno uočljivim linijama nacionalnosti" (on ne priznaje Londonski ugovor), ali narodima A-U kojima "mjesto želimo da vidimo obezbijeđeno i zajamčeno među narodima", no istodobno naglašava i da treba pružiti (samo) najslobodniju priliku za autonomni razvitak u okviru A-U. Tražio je i evakuaciju Rumunjske, Srbije i Crne Gore, siguran prilaz Srbiji do mora, uređenje odnosa balkanskih država na osnovi "historijski utvrđenih linija pripadnosti i narodnosti" i osnivanje poljske države s prilazom do mora, te na kraju "osnivanje općeg saveza naroda prema posebnim paktovima, s ciljem davanja uzajamnih jamstava političke neovisnosti i teritorijalnog integriteta kako velikih tako i malih država" ("Lige naroda").⁸⁵

I Jugoslavenski odbor i srpska vlada bili su ogorčeni odnosom L. Georgea i W. Wilsona prema A-U, ali nisu reagirali jedinstveno.

Vesnić je u Washingtonu tvrdio da neće biti trajnog mira u Evropi dok postoji A-U jer će se protiv Nijemaca i Mađara u Monarhiji boriti ne samo Srbi, Hrvati i Slovenci, nego i svi ostali, ali nije spomenuo Krfsku deklaraciju i težnju Srba, Hrvata i Slovenaca za ujedinjenjem u zajedničku državu. Trumbić

84 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 199.-206.; usp. Henry Wickham Steed, *Through Thirty Years*, 1892. - 1922., London 1922.

85 *Oni su stvorili mir, Versailleski mirovni ugovor viđen iz Francuske i iz drugih zemalja*, ur. Serge Berstein, *Fraktura*, Zgb, 2019., 2.-28.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 210.-216.

je 10. I. uputio poziv Pašiću, regentu Aleksandru i predsjedniku srpske Narodne skupštine da u Parizu ili Londonu sazovu opću skupštinu svih poslanika Narodne skupštine Srbije, članova Jugoslavenskog i Crnogorskog odbora, predstavnika iseljeničkih organizacija u Americi, omladinskih organizacija, vojske i dobrovoljaca, koja bi kao zastupnik cjelokupnog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca donijela zaključke, koje bi srpska vlada Saveznicima objavila kao službeni stav Srbije i cjelokupnog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, a u kojima se odbija bilo kakvo drugo rješenje osim stvaranja jugoslavenske države. Pašić nije otvoreno odgovorio da ni on ni vlada ne prihvaćaju stvaranje novog državnog tijela iznad skupštine Srbije, koje će donosti državno-pravne zaključke, jer se to protivi ustavu Srbije, a da Francuska u vrijeme kad pregovara s A-U o separatnom miru ne želi u Parizu nikakve jugoslavenske manifestacije, nego samo da će Narodna skupština na Krfu manifestirati "narodne zahtjeve". I Pašić je bio nezadovoljan jer su Wilson i L. George doveli u pitanje obećanja Saveznika o proširenju Srbije na Bosnu i Hercegovinu i izlaz na more, a opozicija ga je krivila za takvu situaciju. Zbog toga se vratio na koncepciju o "malom rješenju" proširene Srbije i etapnom stvaranju jugoslavenske države. Iako je s ostalim saveznicima prekinuo diplomatske odnose sa boljševicima, obratio se boljševičkoj vladi porukom da bi Rusija, ako se ne slaže s ujedinjenjem svih Srba, Hrvata i Slovenaca, svakako trebala podržati pravo Srbije na Bosnu i Hercegovinu, Srijem, Bačku, Banat i dio Slavonije, gdje su u većini Srbi, kao i Liku, Krbavu s dalmatinskim primorjem, a plebiscit bi se mogao prihvatiti samo za Dalmaciju, Hrvatsku i Sloveniju. Ipak, 17. I. 1918., u noti vladama SAD, Francuske i Velike Britanije izrazio je žaljenje što je napušteno načelo samoodređenja naroda i što se ne spominje Jugoslavija i uvjeravao da će A-U, ako opstane, biti izvor nereda i na kraju se ipak raspasti.

Jugoslavenski odbor je bio nezadovoljan jer Pašić u noti nije spomenuo Krfsku deklaraciju i nije prihvatio sazivanje opće narodne skupštine, a još više njegovim zahtjevom da se ispita mogućnost poništenja aneksije Bosne i Hercegovine. To je povećalo nepovjerenje prema njemu, pa odbor od tada nastoji sam graditi veze sa Saveznicima. Zato je 11. I. sam odbor Saveznicima uputio notu da je protiv opstanka A-U jer su slavenski narodi u njoj potlačeni, kao i da dio hrvatskih i slovenskih zemalja služi za zadovoljenje apetita Italije i pozvao se na Krfsku deklaraciju.⁸⁶

86 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 215.-227.; Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., II., 183.-193.

Iako su L. George i Wilson dovodili u pitanje Londonski ugovor, Sonnino je i dalje tražio njegovo ispunjenje, dok je u talijanskoj političkoj javnosti jačalo uvjerenje da treba razbiti A-U i sporazumjeti se s potlačenim narodima iz te države, ali su tražili Trst, Goricu i Istru do Čićarije i Učke, a Benito Mussolini (urednik glasila talijanske socijalističke stranke *Avanti* do 1914., a nakon istupanja iz te stranke urednik *Popolo d'Italia*), tražio je uz Goricu i Trst, Rijeku i Zadar. Ipak, predsjednik talijanske vlade Orlando je 26. I. 1918. Trumbiću priznao da Londonski ugovor, nakon što više nema opasnosti od ruskog utjecaja na Balkanu i nakon propasti A-U, više neće biti važan za Italiju, ali da većina Talijana vjeruje da su zahtjevi tog ugovora opravdani. On je tvrdio da se Južni Slaveni tada mogu osloniti najviše na Italiju jer SAD, Britanija i Francuska neće za njih ratovati.⁸⁷

Britanska vlada je tražeći načine koncentracije slavenskih naroda iz A-U i suradnje s Italijom, podržala Wilsona koji je optužio Italiju za imperijalizam i dokazivao da je za Italiju važniji slom fronte prema A-U nego dobivanje teritorija obećanih Londonskim ugovorom, kao i nastojanja Steeda i Seton-Watsona da posreduju između Slavena i Talijana.

Spomenuti razgovor između Orlanda i Trumbića omekšao je odnos talijanske politike prema Jugoslavenima, iako je Sonnino zadržao krut stav, što je omogućilo nove kontakte.⁸⁸

Tako je došlo do pregovora talijanskog predstavnika Andrea Torrea (rimski dopisnik dnevnika *Il Corriere della Sera*, zastupnik Liberalne stranke u talijanskom parlamentu, koji je postao predsjednik Društva za sporazum s potlačenim narodima A-U) s Trumbićem, koji se do zadnjeg dana energično zalagao da se u sporazum unese priznanje Krfske deklaracije, čime bi se ozvaničilo stvaranje jugoslavenske države i protivilo unošenju načela "životnih interesa". Ali zbog opasnosti da u slučaju propasti pregovora opstane A-U, on će sam 7. III. predložiti četiri točke sporazuma koje su prihvaćene. Zaključeno je da je "ujedinjenje i nezavisnost jugoslavenske nacije životan interes Italije, a upotpunjenje narodnog jedinstva Italije životan interes jugoslavenske nacije", da je oslobođenje Jadranskog mora i njegova obrana od svakog neprijatelja interes oba naroda, a da će teritorijalne sporove riješiti "na osnovu načela narodnosti i prava narodnog samoopredjeljenja i na način da se ne povrede životni intere-

87 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 228. – 241.; Renouvin, *Evropska kriza*, n. dj., 485.

88 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 228. – 241.; Renouvin, *Evropska kriza*, n. dj., 485.

si jednog i drugog naroda”. “Nukleusima jednoga naroda, koji bi morali biti uključeni u granice drugoga naroda” jamče se prava na poštovanje njihova jezika, kulture, moralnih i ekonomskih interesa. Pašić je smatrao sporazum “zadovoljavajućim”, ali je i dalje bio protiv sazivanja velike narodne skupštine te se sve više udaljavao od Trumbića. Srpska opozicija je tada srušila njegovu vladu, ali mu je regent Aleksandar opet povjerio mandat. Narodna skupština je 31. III. 1918. prihvatila njegov memorandum o nacionalnim težnjama Srbije i granicama u kojem se tvrdilo da su Njemačka i A-U desetljećima pripremale rat radi širenja preko Balkana do Perzijskog zaljeva i da je prema načelu narodnosti nužno rušenje A-U i stvaranje samostalne Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ali je u govoru upotrebio termin “srpski troimeni narod”, a Međimurje je davao Sloveniji. Sporazumom Trumbić — Torre uklonio je glavnu prepreku za sazivanje Kongresa potlačenih naroda u Rimu, koja je trebala pokazati promjenu odnosa Italije i sila Antante prema A-U.⁸⁹

Kada je 31. III. 1918. otkriveno da je car Karlo još 1917. silama Antante nudio separatni mir nudeći Alsace i Lorraine Francuskoj, morao se ispričati Njemačkoj i A-U do kraja rata vezao za Njemačku, a ministar vanjskih poslova A-U Czernin se diskreditirao napadom na politiku Antante i češke težnje za nacionalnom slobodom. Tada su Francuska i Engleska, a ubrzo i SAD odustale od separatnog mira sa A-U.⁹⁰

To je olakšalo donošenje energičnijih zaključaka na Kongresu potlačenih naroda, koji je otvoren 8. IV. 1918. u Rimu, ali bez službenih predstavnika vlada sila Antante. Pozdravio ga je samo Orlando. Na Kongresu su učestvovali Odbor za sporazum među narodnostima podložnim A-U i Odbor za talijansko-jugoslavenski sporazum, delegati Čehoslovačkog narodnog vijeća, Poljskog narodnog vijeća, Jugoslavenskog odbora i srpske Narodne skupštine, kao i delegati rumunjskih emigranata, neki francuski političari te Steed i Seton-Watson iz Velike Britanije.

U rezoluciji Kongresa ponavljaju se redigirani i malo dopunjeni zaključci sporazuma Trumbić-Torre, ali je prvi put javno rečeno da svaki narod, ili dio naroda, koji se nalaze pod vlašću A-U ima pravo formirati “svoje jedinstvo u nacionalnoj državi ili ga dopuniti kako bi postigao potpunu političku i ekonomsku nezavisnost”, a kako je ona oruđe u rukama Njemačke i osnovna

89 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 271.–290.

90 Renouvin, *Evropska kriza*, n. dj., 461.–465.

zapreka ostvarenja prava tih naroda, oni se moraju zajednički boriti protiv nje. U povjerljivim zaključcima namijenjenim vladama Antante zaključeno je da se pozovu vojnici potlačenih naroda iz A-U da prijeđu na stranu Antante, a o dobrovoljcima će računa voditi njihovi nacionalni odbori, među njima i Jugoslavenski.

Kongres nije donio nikakve garancije za razgraničenje između Italije i južnoslavenskih naroda, ali je priznao pravo tim narodima na samostalnu državu, Jugoslavenski odbor kao međunarodni faktor, a pokrenuo je savezničke vlade da se odrede za oslobođenje i nezavisnost potlačenih naroda A-U, te da 3. VI. 1918. konačno prihvate rušenje Habzburške monarhije, što je bio preduvjet stvaranja i nove jugoslavenske države.⁹¹

A proces rušenja Monarhije nastavio se i u zemlji.

Jugoslavenski klub je, registrirajući na načela koja su zastupali Wilson i L. George, ali i boljševička vlada, 22. I. tražio od austrijske vlade da prizna pravo samoodređenja za sve Jugoslavena u Monarhiji i njihovo ujedinjenje u jednoj jedinici. Kada je ona 30. I. odgovorila da se Svibanjsku deklaraciju ne može ispuniti zbog otpora Mađara i predložila postupno ujedinjenje, Jugoslavenski klub je 31. I. 1917. u memorandumu predsjedništvima njemačke, austro-ugarske, boljševičke i ukrajinske delegacije na konferenciji mira u Brest Litovsku, pisao da je boljševička revolucija ohrabrila jugoslavenski narod da povede borbu za slobodu, jer su se progoni Jugoslavena u A-U pretvorili u "krvavi građanski rat" vođen protiv naroda koji je bez ikakve obrane, pa je "cijeli jugoslavenski narod bez obzira na stranačke i klasne razlike složan u zahtjevu za slobodom i nezavisnošću". Stoga zahtijevaju da se: 1. odmah sklopi "opći demokratski mir", provede potpuno razoružanje, stvori sistem međusobne sigurnosti i zaštiti sloboda svih malih i velikih narode; 2. prizna i provede referendum o potpunom pravu samoopredeljenja naroda, s pitanjem hoće li slobodnu državu i u kojoj se formi ona treba osnovati. Oni ne traže tuđe teritorije nego samo one na kojima su Jugoslaveni kompaktno naseljeni, kao i da Jadransko more bude slobodno, a da u pregovorima o miru učestvuju i predstavnici svih naroda A-U.⁹²

I Radić je 23. I. 1918. najavio promjenu svog odnosa prema A-U, ponovnim tiskanjem programa HPSS-a iz 1904., u kome je jedan od temeljnih stavova

91 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 299.-304.

92 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 249. - 254.; usp.: Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 117. - 121.

bio da su Hrvati i Srbi jedan narod pa se moraju sporazumjeti i u političkom radu, da su Slovenci s Hrvatima također jedan narod i da su svi Južni Slaveni jedna narodna i gospodarska cjelina, a “Hrvati da smatraju Srbiju, Crnu Goru i Bugarsku svojim narodnim državama”. Tada je ocijenio da je Krfski pakt značajan jer su Srbi prvi put službeno prekinuli s isključivom srpskom politikom i “najformalnije, što se samo pomisliti dade, sa svim demokratskim jamstvima priznali podpunu ravnopravnost svih triju plemena jednoga te istoga našega naroda” i temelji se na stajalištu narodnog jedinstva. Ali program HPSS-a sadrži cijelu Svibanjsku deklaraciju i bitno od Krfskog pakta, ali bez Karadorđevića, odnosno monarhije, a obuhvaća i Bugare kao i “prirodnu vezu između naše hrvat. (jugoslavenske) i češke (zapadnoslavenske slobode)”. Osim toga on je i “neprirodno dublji po svojoj demokratskoj sadržini”.⁹³

Grupa disidenata Koalicije povezana s češkom ilegalnom organizacijom “Mafija” koja se borila za stvaranje samostalne češke države, tada je pokrenula list *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, a studenti Zagrebačkog sveučilišta 24. I. donose rezoluciju u kojoj zahtijevaju ostvarenje prava na samoodređenje za Slovence, Hrvate i Srbe, kao i organiziranje sastanka svih zastupnika koji stoje na čelu narodnog jedinstva u Zagrebu. U veljači 1918. politiku Svibanjske deklaracije prihvaća i svećenstvo Zagrebačke nadbiskupije.⁹⁴

A Starčevićeva stranka prava, koja ima članove u svim hrvatskim zemljama, a oni iz Dalmacije i Istre su članovi Jugoslavenskog kluba u bečkom parlamentu, postaje glavni nosilac akcije ujedinjenja Hrvata, Srba i Slovenaca, pa početkom 1918. intenzivira djelovanje akcijom potpisivanja podrške Svibanjskoj deklaraciji. Ona je 2. i 3. III. u Zagrebu organizirala konferenciju na kojoj su uz starčevićance s predstavnicima svih grupa iz Dalmacije, Istre i Međimurja, bili i Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, grupa oko *Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba*, grupa oko *Novina* (jugoslavenski orijentiranog svećenstva), Slovenske ljudske stranke, Slovenske narodne napredne stranke, te neke srpske i hrvatske stranke iz Bosne i Hercegovine. U zajedničkoj izjavi oni su tražili da se stvori koncentracija svih stranaka i grupa Slovenaca, Hrvata i Srba sa zahtjevom da se na temelju narodnog jedinstva i samoopredeljenja naroda stvori nezavisna i na demokratskim temeljima uređena država Slovenaca, Hrvata i Srba, ali ne spominju okvir Monarhije. Tražili su i da “narodu

93 Dom, br. 4., 23. I. 1918.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., II., 249.

94 Horvat, *Politička povijest*, n. dj., II., 31., 46.-48.

Slovenaca, Hrvata i Srba” bude zajamčeno sudjelovanje na budućem mirovnom kongresu.⁹⁵

Protivljenje austrijske vlade priključenju slovenskih zemalja jugoslaven-skoj državi unutar Monarhije te rezolucija njemačkih građanskih stranaka iz Austrije od 19. III., u kojoj se osuđuju težnje slavenskih naroda i zahtijeva da vlada kolonizacijom Nijemaca osigura koridor Celovec — Gorica — Trst, kao i Czerninove uvrede Česima, izazvale su ogorčenje Čeha i Slovenaca, ali i osta-lih slavenskih i neslavenskih naroda u Monarhiji.

Český sváz je, na poticaj Češkog narodnog vijeća i Masaryka, sazvao 13. IV. zbor u Pragu na kome se protestiralo protiv Czerninovoga govora i dogovorila koncentracija svih potlačenih naroda A-U. U Prag su iz Hrvatske došli Jugosla-venski klub, Starčevićeva stranka prava, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, grupa oko *Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba* i grupa oko *Novina*, a i Stjepan Radić. On je tada prekinuo suradnju s Čistom strankom prava.

Nakon povratka iz Praga osnovan je odbor za pripremu koncentracije, ali starčevićanci su htjeli da se uspostavi koalicija, grupa oko *Glasa* da se sve stranke i političke grupe fuzioniraju u jedinstveni nacionalni pokret, a Radić “jedinstvenu organizaciju na jugoslavenskom seljačkom (agrarnom) temelju”, čija bi “jezgra” bio HPSS.

Grupa oko *Glasa SHS* pokrenula je, uz podršku članova češke “Mafije” (koji su bili, kao i drugi češki političari rezervirani prema federalističko-autonomaš-koj koncepciji Starčevićeve stranke prava, a podržavali koncepciju unitarnog jugoslavenstva Hrvatsko-srpske koalicije), okupljanje istaknutih ličnosti sa “izrazito revolucionarnim i unitarističko jugoslavenskim programom” i 12. v. 1918. u Zagrebu osnovala organizaciju na čijem čelu je bio Ivo Krstelj, a Budisavljević tajnik.⁹⁶

Tako je nakon Kongresa potlačenih naroda A-U u Rimu, za vrijeme svečanosti povodom 50-godišnjice polaganja kamena temeljca češkog narodnog kazališta održan od 16. do 18. v. 1917., Kongres potlačenih slaven-skih i romanskih naroda A-U. Kao dio tih manifestacija održani su i kongresi slavenskih novinara, đaka (studenata) i žena i djevojaka, a češki socijalisti i socijaldemokrati su na Vaclavskom trgu, organizirali veličanstvenu narodnu

95 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, n. dj., 155.-158.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj., II., 30.-32.

96 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 7.-15., 76.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj., II., 46.-48.

skupštinu. Kongresu su prisustvovali predstavnici Rumunja, Talijana, Poljaka iz Galicije, predstavnici Slovenaca, Hrvata i Srba i jedan slovački pjesnik. U rezoluciji se tražilo da se na temelju prava naroda na samoodređenje potlačeni narodi oslobode i stvore svoje države, da njihova budućnost bude osigurana na demokratskim načelima, s istinskim narodnim vladama i u sveopćem savezu naroda (Wilsonova načela). Mir može biti trajan jedino ako narodi uredе svoje odnose na temelju jednakopravnosti i slobodnog sporazuma, a najodlučnije se odbacuju svi državni ugovori koji nisu potvrđeni suverenom voljom naroda.⁹⁷ Tada je prvi put u A-U objavljena namjera za stvaranje jugoslavenske države.

Radić je zahvaljujući svom govorničkom daru na javnim manifestacijama igrao istaknutu ulogu, a nakon Kongresa objasnio je promjenu svojih stajališta iz 1914. On je 1914., nošen sumnjom da bi Srbija, ponesena pobjedama u Balkanskim ratovima, mogla i hrvatsko pitanje pred svijet iznijeti na oštrici mača, kao makedonsko, povećanim i nasilnim ponašanjem Koalicije, zaključio da treba: 1) prema vani biti samo Hrvat i Hrvatska; 2) izbjegavati sukobe s Monarhijom; 3) izbjegavati sve što odvaja bansku Hrvatsku od Dalmacije, Istre i Slovenije. Zato je na početku rata izjavio lojalnost Monarhiji, ali razočaranje ponašanjem vladajućih faktora te države prema Hrvatima, a nebriga za sve teže socijalne i gospodarske probleme najširih slojeva naveli su ga na zaključak da sudbinu Hrvata mora povezati sa sudbinom drugih slavenskih, a onda i jugoslavenskih naroda u Monarhiji i izvan nje.⁹⁸

U lipnju su Koaliciju napustili Lorković i Šurmin jer je ona izigrala narodnu koncentraciju zbog čega su se sukobili sa S. Pribičevićem, D. Popovićem i Većeslavom Wilderom, također zastupnikom, ali su time Pribičeviću prepustili vodstvo Koalicije.⁹⁹

Starčevićeva stranka prava, kao dio Jugoslavenskog kluba, nakon Kongresa u Pragu, preuzela je vodeću ulogu u aktivnostima na osnivanju Narodnog vijeća SHS. U rezoluciji od 5. VI. 1918. objavila je da je temeljno načelo njenog budućeg djelovanja shvaćanje da su Hrvati, Srbi i Slovenci “pod tri imena jedan isti narod”, te na temelju prava narodnog samoodređenja traži: “ujedinenje i slobodu troimenoga jedinstvenog naroda u narodnoj državi u kojoj

97 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, n. dj., 158.–168.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 16.–20.

98 *Dom*, br. 25., 17. 6. 1914., “Spremaju se velike stvari, svi Hrvati za Hrvatsku”, *Dom*, br. 16., 24. 4. 1918., “Najzreliji narod slavenski”.

99 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 76.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj., II., 49.

će narodne osobine svakog od njih biti očuvane” kao i kontinuitet hrvatske državnosti. Za novu državu traže čitav teritorij na kome u neprekidnom kontinuitetu živi troimeni narod, jamčeći “inonrodnim manjinama kulturnu samoupravu”, a naglašavaju da “narodnom teritoriju neotuđivo pripadaju obale, luke i otoci sjevernog i istočnog Jadrana”. Nova država treba biti uređena na načelima potpune građanske slobode i demokratske samouprave, pravne i društvene jednakosti, te mogućnosti gospodarskog, prosvjetnog i društvenog razvitka svih državljana. Kako su oni u većini stranka seljaka-poljodjelaca, oni će se “posvetiti organizaciji i napredku hrvatskog seljaka i poljodjelskog staleža” i “tražiti da i čitava gospodarsko-društvena organizacija države bude provedena u skladu s tim temeljnim stanovištem stranke.”¹⁰⁰

U međuvremenu su u Hrvatskom saboru žestoke rasprave vodili zastupnici Hrvatsko-srpske koalicije, HPSS i Čiste stranke prava, oko dva pitanja koja bi se mogla ukratko iznijeti pod naslovom: “Korumpirana Koalicija i Pravaši konfidenti”, a koja je utjecala i na atmosferu u vrijeme stvaranja jugoslavenske države.¹⁰¹

Radićevi, Frankovi i Horvatovi podaci o korupciji u koju su bili upetljani i članovi Koalicije i banovi prijatelji i njegov brat, bili su toliko uvjerljivi da su i zastupnici Starčevićeve stranke prava i Budisavljević tražili da se sve to istraži, ali istraga nikad nije dovršena.¹⁰²

I dokumenti, prema kojima su “čisti” pravaši Ivica Frank i A. Horvat krivo izvještavali Beč o stanju u Hrvatskoj i tražili uvođenje vojnog komesarijata 1914. i 1915., što je bilo upereno protiv Srba i Srbije, ali i protiv namjera ugarske vlade o ukidanju hrvatske autonomije, a austrijskim vlastima davali popise pojedinaca s optužbama da su srpski špijuni i da rade u korist Srbije, zbog čega su ovi mogli biti osuđeni na tamnicu ili čak smrt, također su bili uvjerljivi, ali se i o njima nije raspravljalo jer je sljedeća sjednica Sabora održana tek 29. x. 1918.¹⁰³

No najvažnija je bila rasprava o prijedlogu “o rješenju hrvatskog i jugoslavenskog pitanja”, koji su potpisali starčevićanci i Budisavljević, a Radić mu je

100 Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 138.-139.

101 B. Boban, *Stjepan Radić*, n. dj., 349.-360.

102 *Dom*, br. 7., 13. 2. 1918.; *Dom*, br. 12., 20. 3. 1918.; SZ, 1913. - 1918., VI., 227.-242., 285.-294., 571. 612., 766.-767.; 953.-966.

103 SZ, 1913. - 1918., VI., 1451.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., str. 199.; usp.: Iso Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, Zagreb, Mladost, 1986., II., 735.-737., 742., 746., 749.

bio i “duševni otac”, jer je pokazala odnos glavnih političkih ličnosti i stranaka prema stvaranju jedinstvene države Južnih Slavena i njenom unutrašnjem uređenju, jugoslovenstvu i hrvatstvu.¹⁰⁴

U prijedlogu se traži da Sabor prosvjeduje protiv toga da ugarska i austrijska vlada i njihov zajednički ministar u Berlinu “rješavaju hrvatsko dotično jugoslavensko pitanje bez pitanja i bez privole najpozvanijega faktora u toj stvari, naime sabora kraljevine Dalmacije — Hrvatske — Slavonije”. Osim toga, “Narodni zastupnici na hrvatskom državnom saboru kao sinovi jednoga jedinstvenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba zahtijevaju, da se hrvatsko, dotično jugoslavensko pitanje riješi na temelju prava narodnoga samoopredjeljenja u onom smislu, kako to danas izjavljuju i priznaju sve velike i male, slobodne i demokratske države i narodi čitavog svijeta.”

U raspravi se pokazalo da u odnosu na rješavanje hrvatskog pitanja i ujedinjenja Južnih Slavena postoje tri različita stajališta. Jedni su smatrali da je došlo vrijeme za stvaranje jedinstvene jugoslavenske nacije od troimenog naroda Slovenaca, Hrvata i Srba, a drugi da je nužno ujedinjenje uz poštovanje kulturno-povijesnih i državopravnih tradicija sva tri naroda, a da će tek s vremenom doći do sve većeg jedinstva, ali oni zbog prilika izričito ne spominju ujedinjenje sa Srbijom. Čisti pravaši su do kraja ostali na trijalističkom preuređenju Habzburške monarhije.

U ime Starčevićeve stranke prava, dr. Ante Pavelić (zubar) kao predsjednik stranke založio se za nužnu koncentraciju svih hrvatskih političkih snaga na stvaranju ujedinjene i slobodne države Hrvata, Srba i Slovenaca, oko čega se svi slažu, tvrdeći da je jedino Koalicija koja svojom taktikom hoće izigrati pravu volju našeg naroda i u Bosni i u Dalmaciji i u Hrvatskoj kriva da se ne slažu oko načina na koji se treba doći do tog cilja.¹⁰⁵ O tome govore i drugi starčevićanci.

Ivan Krnic je izražavajući sućut ratnicima i njihovih obitelji, koji su stradali na talijanskom bojištu, podsjetio da su Hrvati na tom bojištu ginuli i 1848. i 1866., a da su prvi put za nagradu dobili apsolutizam, a drugi put Hrvatsko-ugarsku nagodbu, te da se upitao kakvo bi im se zlo sada moglo spremati. On je tvrdio da se Čista stranka prava i Koalicija ne razlikuju po metodi, jer se jedni ponašaju oportunistički prema austrijskoj, a drugi prema ugarskoj

104 B. Boban, *Stjepan Radić*, n. dj., 367.–383.

105 SZ, 1913. – 1918., VI., 825.–847.

vlađi, a njegova “vjera i jedina osnovka našoj stranci jest ta, da mi u tu narodnu snagu vjerujemo i zbog toga odbijamo služinsku politiku”.¹⁰⁶

Ivan Peršić sve je hrvatske stranke podijelio na tri grupe: 1. “prividno skloni Hrvatima”, frankovci, 2. “magjaronsku orijentaciju, koja prividno pogoduje Srbima, a koju podupire Koalicija”, 3. orijentacija jugoslavenska koja hoće državu Hrvata, Srba i Slovenaca bez Magjara i Švaba, orijentacija, koja hoće ravnopravnost svih tih plemena”. On je protiv nacionalnog jugoslavenstva jer se njime samo zavarava hrvatski narod da se odrekne svoga imena, a za život i opstanak svih Hrvata, Srba i Slovenaca u jednoj samostalnoj, narodnoj državi, mora prestati hrvatski i srpski imperijalizam kao i srpski iredentizam. On je tvrdio da Starčevićeva stranka prava ne temelji svoje djelovanje na kompromisnom programu iz 1896. nego na zahtjevu iz 1861., odnosno na ideji o stvaranju samostalne hrvatske države. Tvrdio je da Starčević nije htio Slovence i Srbe silom uključiti u Hrvate, ali je dopuštao mogućnost njihova ujedinjenja u jednoj državi. Govor je završio nadom da će Sabor o budućem proračunu raspravu voditi “u slobodnoj državi Hrvata, Srba i Slovenaca”.¹⁰⁷

Marko Mileusić prigovorio je Koaliciji da je za vrijeme njene većine u Saboru otvoreno više od 80 mađarskih škola u Hrvatskoj, a da je znakovito što je Lorković, od svih poštovan, napušta, a optužio je “čistog” pravaša Horvata da svojim nabranjem zločina nad hrvatskim vojnicima u Odesi hoće izazvati da se narod i kod kuće potuče, a zanemaruje da je takvo ponašanje srpskih oficira posljedica terora na početku rata, kao u Srijemu. Naglasio je da je potrebna jugoslavenska orijentacija, jer će i 10 milijuna Čeha teško ostvariti sami svoju slobodu, dok Hrvata sa Srbima u Hrvatskoj ima tri milijuna.¹⁰⁸

Dušan Popović, advokat iz Sremske Mitrovice, bio je najbolji govornik Koalicije i najdosljedniji zastupnik unitarističke jugoslavenske ideje demokratske i liberalne orijentacije. On je branio Koaliciju tvrdeći da postoji više raznih metoda i taktika koje vode istom cilju, da je nedopustivo tražiti da svi idu jednim putem, a one koji idu drugim putem osuđivati. On je priznao da je do tada zbog ratnih prilika podržavao unionističku orijentaciju i oportunističku politiku, a da je sada došlo vrijeme da se traži financijalna i gospodarska nezavisnost Hrvatske od Ugarske, jer je Nagodba izazivala sporove između Mađara

106 SZ, 1913. – 1918., VI., 896.–902.

107 SZ, 1913. – 1918., VI., 1023.–1026.

108 SZ, 1913. – 1918., VI., 1040.–1043.; usp.: isto, 710.–735.; 987.–1006.; usp.: Krizman, S. Radić i HPSS, n. dj., 162.–164.

i Hrvata, a hrvatske vlasti koje nisu imale nikakvu ulogu u stvaranju odluka o zajedničkoj državi, nisu osjećale ni odgovornost prema njoj. Zato su se javile političke grupe koje su htjele to pitanje razriješiti dogmatskim zahtjevom za ostvarenjem ciljeva za koje narod nije imao snage, ili kao frankovci koji su držali da svoj cilj mogu dostići kompromisom, koji se po njihovu mišljenju sastojao u stvaranju veze s utjecajnim krugovima u Beču, na temelju naivnog uvjerenja da oni svoje interese shvaćaju na isti način. Da bi stvorili takve veze bili su spremni voditi zakulisnu politiku, nije im smetao komesarijat, a neki su bili spremni denuncirati. Takvim metodama oni hoće realizirati “ono, što čitav narod kraj najvećih muka i požrtvovanja ne može postići”. Koalicija, Starčevićeva stranka prava i Seljačka stranka i neke druge grupe razlikuju se od frankovaca u pogledu na svijet i u shvaćanju života, bez obzira na konkretne političke programe, jer one hoće djelujući u narodu a ne spekulacijama, dovesti do pobjede svojih načela. On je bio uvjeren da nije moguće rješavati hrvatsko nacionalno pitanje odvojeno od ostalih Južnih Slavena, ali i da griješe oni koji govore o jugoslavenstvu, a ujedno hoće zadržati historijske teritorije i kontinuitet. Za sebe je izjavio da je on “Srbin, Hrvat, i Slovenac ili bolje, ja nisam niti Hrvat, niti Slovenac, niti Srbin”. “Ja sam čisti centralist. To ja priznajem, ali kažem: ako se Jugoslaveni mogu ujediniti, to će biti onda, kada se predje preko onoga, čime nas je historija odijelila; kada se predje preko onoga, što je tradicija odijelila, te kada se dodje do jednoga shvaćanja, a za ime se ne će pitati. Radimo li protivno, doći ćemo do slovenske grupe, do hrvatske grupe i do srpske grupe... Prema tome svaka grupa će imati pravo na svoje državno uređenje. Tako ćemo doći opet do toga, kao što je prije bilo, da smo se 40 godina pravdali, je li Bosna Hrvatska ili Srpska. To će biti politički i nacionalni princip, ali ne će biti narodno ujedinjenje.”¹⁰⁹

Živko Bertić, član Hrvatsko-srpske koalicije, odbacio je kritike starčevićanaca da Koalicija podržavanjem nagodbenog sistema podržava fikcije da je takvo stanje održivo i time onemogućuje nacionalnu koncentraciju u borbi za jedan pravi nacionalni program, kakav imaju Česi jer je razvoj češkog nacionalnog programa, počevši od Jana Husa potpuno različit, pa i suprotan razvoju hrvatskog nacionalizma. Suprotno od Čeha, mi “nemamo ni mnogo velikih i visokih tradicija, što bi nam ostale od naših otaca, a što je još žalosnije, da

109 SZ, 1913. – 1918., VI., 862.–866., 916.–918.; 922.–940.; usp. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, n. dj., 186.–187.

smo i one visoke misli, što smo ih naslijedili od svojih preporoditelja, napustili ili im se iznevjerili”. Tako se došlo do “tipa pravog Hrvata”, kojeg on naziva “homunkulus”.¹¹⁰ “Dok je u čitavome svijetu, visoki sabore, bio ideal čovjeka i vrijedio čovjek prosvijetljene glave, oplemenjena srca, čovjek član društva čovječjeg, dotle je u našem političkom narodnom životu kao tip pravoga Hrvata vrijedio čovjek kremenjak i čeličnik, čovjek, koji smrknuta pogleda i stisnutih zubiju koraca, čovjek, kom je zvuk imena bio vodja, a oružje njegovo bila su plitka i prazna gesla: Hrvatska Hrvatima, Bog i Hrvati, košulja je bliža od kaputa, uzdaj se u se i u svoje kljuse... Taj hrvatski homunkulus išao je svijetom ne tražeći ničijega društva, ničije ljubavi i ničijeg prijateljstva, ničije pomoći, oboružan samo s tim svojim geslima i napirlitan hrvatskim trobojnicama”.¹¹¹

No nije naznačio kako onda ostvariti nacionalnu koncentraciju, ali je izazvao burne reakcije mnogih zastupnika. Peršić je tvrdio da je Bertić prikazao samo najtamnije strane tipa homunkulusa, a zanemario sve što je pozitivno, kao i uzroke zbog kojih se u Hrvata, nakon ilirskog pokreta i šezdesetih godina 19. stoljeća, kada su Hrvati samozatajno pružali ljubav Srbima, pojavilo uskogrudno i prema Srbima neprijateljski raspoloženo hrvatstvo.¹¹²

Ivan Lorković je svoj odlazak iz Koalicije objašnjavao polazeći od Bertićeva prikaza tipa homunkulusa. Po Lorkoviću taj tip nije govorio o samom Starčeviću nego o “hrvatskom političkom tipu iz godine 1880. koji je ovladao tadašnjom mladom generacijom”, a i širokim narodnim krugovima, a nosio je u sebi nešto od “onoga ruskoga rastrojstva, koje leži i u našoj narodnoj duši, koje je smetalo, da se organiziramo i svi okupimo oko jedne ideje”. Ali u njemu “bila je i jedna snažna, jaka, jedna surova i kako su onda rekli stekla, otporna crta protiv ropstva koju je Frank pretvorio u strančarsku borbu bezplodnu, ludu, bratoubilačku borbu između Hrvata i Srba i između pojedinih hrvatskih stranaka u kojoj se od onda valjao naš narodni život. U toj borbi, koja je učvršćivala tudjinsku vlast, prošlo je više od deset godina, a nas sve skupa prikazivala potpuno nesposobnim da politički sami za sebe radimo.” Upravo ta borba bitno je utjecala na njegov zaključak da treba raspravu o unutrašnjem uređenju buduće države odgoditi, a koncentrirati se da do ujedinjenja dođe na

110 *Homunkul(us)* lat. doslovno – čovuljak, čovječuljak; prema držanju alkemičara čovjeku slično biće, koje bi se moglo načiniti kemijskim putem (Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1951., 282.)

111 SZ, 1913.–1918., VI., 975.–987.

112 SZ, 1913.–1918., VI., 1023.–1026.

temelju demokratskih načela i prava naroda na samoodređenje i oslonom na narod koji je u ratu saznao. Zato se on nije htio izjasniti niti za jugoslavenski unitarizam D. Popovića, niti za veći ili manji stupanj autonomije na temelju shvaćanja da se posebna plemena ili narodi žele udružiti u jednu državu. Sada je nužna koncentracija na stvaranju zajedničke države Hrvata, Slovenaca i Srba, a sve drugo je sekundarno, a oni koji nisu za takvu koncentraciju, kao Koalicija, moraju znati da time kompromitiraju sebe i Hrvatsku, ali i da se odjeljuju od naroda. On je tvrdio da su Frankovi pravaši slabi i da bi ih pristup Koalicije narodnoj koncentraciji na temelju samoodređenja i ujedinjenja još više oslabio. Tražio je da se razbistre svi nesporazumi i stvori koncentracija na to “da Hrvatska nakon četiri godine rata pristupi u kolo ostalih narodnih zemalja u borbi za narodno ujedinjenje, u kojem bi Hrvatska imala biti po svom pozivu prva.” Kao i starčevićanci, tražio je osnivanje posebnog tijela u kome bi se okupile sve političke snage, kako je to učinjeno 2. VII. na narodnom zboru za Dalmaciju.¹¹³

Svetozar Pribičević, vođa Srpske samostalne stranke i jedan od prvaka Hrvatsko-srpske koalicije, suprotno od Lorkovićeve shvaćanja da je koncentracija primarna, a metoda sekundarna, držao je da postoje dvije metode rada, jedna je koncentracija, a druga podjela uloga, a da nije dokazano koja je bolja. Koncentracija je nemoguća ako se nekoga napada ne samo zbog političkih stavova, nego se dovodi u sumnju njegovo osobno poštenje, što čine starčevićanci. On zamjera Lorkoviću da, za razliku od pravaša i starčevićanaca, nije izložio svoje mišljenje o narodnom ujedinjenju, a slaže se sa starčevićancima i D. Popovićem da određivanje unutarnje narodne organizacije ima prvoklasni značaj i da se o tome treba jasno izraziti da bi se prevladalo nepovjerenje između Hrvata i Srba. Hrvati, Srbi i Slovenci su jedan narod po jeziku, sličnim običajima, jednakoj pravnoj svijesti i etičkom shvaćanju, ali i kod Hrvata i kod Srba ima netolerancije. On žali i što postoje usporedno srpske i hrvatske škole, kulturna društva, banke i druge ustanove, ali su i slovenski klerikalci i liberali imali odvojene takve ustanove. Treba već u ovoj generaciji izbrisati sve granice, ali ne naradbama.

Na njegovu izjavu “da je jedna velika narodna slabost, što imademo ta tri imena”, Radić je upao sa: “Nije! I nas ima tri brata, pak smo svi Radići.” Na nje-

113 SZ, 1913.-1918., VI., 1047.-1063.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 76.; Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 141.

govu tvrdnju da Koalicija čuva ustavno stanje da bi sačuvala mogućnost političkog djelovanja, što je u interesu naroda, Radić je pomirljivo dodao: “Treba samo uspostaviti slobodu sastajanja i odstraniti centrale, pa će biti dobro”, jer je priznavao njenu ulogu u očuvanju ustavnog stanja, ali je negirao njegovu tvrdnju da Koalicija ima podršku i u hrvatskom narodu. Pribićević je na kraju zaključio da bi se, prije nego se krene putem koncentracije, prvo trebalo dogovoriti hoće li se ta akcija sastojati u izjavama i deklaracijama ili fizičkom djelovanju. “Svi trebaju biti svjesni da kao mali narod ne mogu bitno utjecati na odluke, a on vjeruje da odlučni čas još nije nastupio. Tvrdio je da Koalicija u pregovorima s ugarskom vladom nije odustajala od nacionalnih interesa i da je on već tolike godine u Koaliciji jer se u njoj među Hrvatima kao Srbin osjeća kao među svojimima.”¹¹⁴

Vinko Lovreković iz Kapele, član HPSS i prvi seljak zastupnik u Hrvatskom saboru, rekao je da on odnose Hrvata i Srba ne promatra prema starim listinama o kojima malo zna. On vidi da tu živi “jedan hrvatski, srpski i slovenski narod, pa ne može biti ni časka protiv srpskom i slovenskom plemenu i imenu”. On drži da zbog toga što se “gospoda tako natežu sa jedne i sa druge strane Hrvatska ne će dobiti Bosnu i Hercegovinu, jer ni jedan čovjek ne će u moju kuću, kojemu ja već unaprijed štapom prijetim. Jezik govori da su Hrvati i Srbi sličniji nego Nijemci i Talijani, pa ne treba praviti pitanje oko imena, jer će si sam narod svoje ime sačuvati.”¹¹⁵

Radić je na početku govora reagirao na izjavu D. Popovića, da je on Srbin, Hrvat i Slovenac ili da on nije ni Hrvat, ni Slovenac, ni Srbin, rekavši da nije mislio, “da je dr Popović takav boljševik”. Suprotno od njega, on je u Pragu kazao da narodno jedinstvo treba shvatiti tako da “u kolo treba da dodju Slovenci, u svojoj narodnoj nošnji, da izgledaju kao brdski bogovi, mi Hrvati recimo u svom seljačkom šestinskom odijelu kao stari Rimljanin, Srbin u svojoj Dušanovoj dolami, Bugarin sa svojom šubarom, a ne, da se svuku do gola i da plešu kao tri ludjaka. Ne valja nivelirati, rušiti, nego harmonizirati, skladno ujedinjavati. Ta i u glazbi je harmonija najljepša u zboru, u koralu.” Unitaristi ma prebacuje da, iako tvrde da su samo Jugoslaveni, govore: “U Bosni su Srbi samo u relativnoj većini, a s Muslimanima i u apsolutnoj i zato mora biti ondje dualistički kurs, mora biti nad Bosnom Bilinski, Tisza i sve one petljanije, što

114 SZ, 1913.–1918., VI., 1067.–1082.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj., II., 24., 58.–60., 63.

115 SZ, 1913.–1918., VI., 916.–918.

je naša najveća sramota; u Hrvatskoj i Slavoniji je nacionalno jedinstvo, pa kad je narod jedinstven, onda tu Srbi ne smiju biti manjina, nego sve, što je hrvatsko, to je i srpsko; u Crnoj Gori i Srbiji, gdje nema Hrvata, tamo je naravno sve srpsko. To su te petljanije, i rezultat tih magjarsko-srpskih petljanija jest eva stranka Frankovaca.” On je rekao i da, iako je za narodno jedinstvo, ne može reći da je Srbin, kao što neće reći da je Antun Radić, iako su oni braća i po svom mišljenju i radu isto, ali se neće ljutiti ako ih neko zamijeni. Prigovorio je Koaliciji da samo deklarativno govori o jedinstvu sa Slovencima, “a bez Slovenaca nemamo prave noge i pravoga korijena na Jadranskom moru”, te je jedinstvo s njima “političko pitanje prvoga reda”.

Govor je završio riječima: “Mi živimo u takovo vrijeme, kada je svaki od nas osjetio dah ovoga novoga doba i ne bi bilo dostojno ovih ozbiljnih vremena, kada mi našem vrijednomu, patničkomu i mučeničkomu narodu ne bismo stvorili takvu slogu koja nije umjetna, izvanjska, koja ne znači: šutite, nego iskrenu, živu, svestranačku. Neka su stranke, neka su organizacije, ali neka svaka stranka znade, da je ona organ ili sluga naroda, a nipošto njegov gospodar.” Koalicija ne bi smjela tako često koristiti “onu najgrublju silu, koja na svijetu postoji, grubu silu broja, kada se jedna stvar ovdje u saboru svaki čas rješava s onom: ustanite, to je većina!, jer kod onih stvari, koje imademo u svojim rukama, one se moraju uvijek urediti sporazumno i dogovorno. Samo tako će nam međunarodni mir donijeti hrvatsku i jugoslavensku slobodu i ujedinjenje!”¹¹⁶

Zastupnik Čiste stranke prava Vladimir Prebeg izjavio je da oni stoje na programu iz 1894., a da u Hrvatskoj Srbi mogu biti ravnopravni građani, ali moraju biti hrvatski državljani, a privatno Srbi, što znači da im se ne priznaje pravo na posebno pismo, zastavu, škole, kulturna i gospodarska udruženja ili banke. Ideja jugoslavenstva je kriva što su Slovenci odustali da se izjašnjavaju kao Hrvati, a došla je u trenutku kada su oni, navodno, bili na pragu da odgovorni faktori u Monarhiji prihvate njihovu koncepciju rješavanja hrvatskog pitanja, a neki su u jugoslavenstvo uključivali i Srbe iz Srbije i Crne Gore, a ne i Bugare. On se ne slaže s onima koji očekuju spas od Antante, jer se Englezi ponašaju kao imperijalisti u Irskoj i Indiji, Talijani protupravno u Sjevernoj Africi, a SAD u Srednjoj i Južnoj Americi, što pokazuje da još vrijedi pravilo “tko jači taj kvači” te da se svi ponašaju prema svojim interesima. Pravaši su uspjeli

116 SZ, 1913.-1918., VI., 1189.-1203.

Pilara uvjeriti da je Stadler-Pilarova formula pogrešna i da on svoje veze u vrhovima Monarhije upotrijebi za propagiranje njihovog programa iz 1894.¹¹⁷

Aleksandar Horvat je smatrao da se treba ostvariti potpuna samostalnost “kako u državnom pravnom, tako i u financijskom i gospodarskom pogledu” i ujedinjenje u jedno samostalno državno tijelo: Hrvatske, Slavonije, Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Istre s otocima, Rijeke i Medjmurja. Pozvao je i “braću Slovenaca, da se i oni tome tijelu pripoje”. To treba biti hrvatska država, a jugoslavenstvo priznaju samo kao geografski pojam. On se slagao s Pilarom da je jezgra jugoslavenskog pitanja “da se srpstvo razvija na oštro imperijalističkom, jednako konfesionalnom kao i nacionalno političkom nastojanju koje hoće sve ostale južno slavenske narode podjarmiti”, a kao primjer je naveo sukob u Odesi, zbog čega ga je Mileusnić optužio da hoće nasilje i u Hrvatskoj. On je tvrdio da pravaši nisu za nasilje, a negirao Popovićeve tvrdnju da su oni konzervativci, a Koalicija demokratska.¹¹⁸

Dr. Josip Pazman, profesor Bogoslovskog fakulteta i rektor Sveučilišta u Zagrebu, založio se za slogu svih stranaka u vremenima koja su presudna za sudbinu hrvatskog i drugih naroda, a opravdavao stav pravaša da u Hrvatskoj i Slavoniji, u Dalmaciji i Bosni može postojati samo hrvatski politički narod, a privatno Srbi mogu biti što žele, jer je i on Hrvat, iako mu je otac Mađar a mati Hrvatica. Pritom je došlo do male ali značajne polemike između njega i Radića. Radić je negirano Pazmanovu izjavu da se Muslimani ne mole istom Bogu kao i kršćani, tvrdnjom da Bog ne treba posrednika, a kada je Pazman branio crkvu, jer da njeni svećenici, ne blagoslivljaju oružje nego ljude, Radić je pitao: “Da bude bolje klaod, nego zašto?”¹¹⁹ Na dalju sudbinu pravaša odlučan utjecaj imali su spomenuti zahtjevi Horvata i Franka za uvođenjem komesarijata i denunciranja.¹²⁰

I pored toga što su se vođe svih stranaka u Hrvatskom saboru zalagali za brigu o narodu i za njegovo jedinstvo, 9. srpnja 1918. pokazala se zaprepašujuća činjenica da predsjedništvo Sabora nije tri mjeseca odgovorilo na predstavku Dalmatinskog sabora za pomoć Dalmaciji u hrani, gdje je preko 100 ljudi umrlo od gladi (u Bosni daleko više). Kada je Pribičević rekao da su svi krivi,

117 SZ, 1913.-1918., VI., 903.-916.

118 SZ, 1913.-1918., VI., 940.-971.; 987.-1006.

119 SZ, 1913.-1918., VI., 1083.-1089.

120 SZ, 1913.-1918., VI., 1451.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., I., str. 199.; usp.: Iso Kršnjavi, *Zapisci*, n. dj., II., 735.-737., 742., 746., 749.

Radić je rekao da on nije kriv jer zbog kazne nije bio u Saboru do srpnja 1918. Sabor je tada odobrio hitnu intervenciju.¹²¹

/

U međuvremenu su aktualizirana pitanja priznanja prava potlačenih naroda na svoje države, prema zaključcima Kongresa u Rimu, kao i sudbine A-U. Na međusavezničkoj konferenciji 3. VI. u Versaillesu to pravo je priznato Poljacima jer su se njihove legije već borile na strani Saveznika, ali ne Čehoslovacima čije su legije ratovala protiv boljševika, jer se tome protivio Sonnino, bojeći se da bi to povuklo i priznanje Jugoslavenskog odbora protiv čega je bio. On nije dozvolio da 30.000 jugoslavenskih dobrovoljaca bude tretirano poput čeških, nego je tražio da se odvoje oni rođeni na teritorijima na koje je Italija imala aspiracije.

Trumbić je upozorio Pašića da nije slučajno što je talijanska vlada dopustila da zarobljeni Srbi iz A-U mogu postati dobrovoljci i uključiti se u vojsku Kraljevine Srbije, a Hrvati i Slovenci ne, a da ne dopušta da srpski dobrovoljci polože zakletvu srpskom kralju. Jugoslavenski odbor je 15. VI. u pismu Arthuru Balfouru, ministru vanjskih poslova u vladi Lloyd Georgea, negirao Sonninovu tvrdnju da Hrvati hoće autonomiju pod Habzburgovcima podacima o jugoslavenskom pokretu za oslobođenje od A-U.

Na upozorenje Ljubomira Mihajlovića, tada ambasadora Kraljevine Srbije u Washingtonu, da austrijske vlasti koriste izjavu Saveznika od 3. VI. da unesu zabunu među Čehoslovake i Jugoslavene, State Department je 28. VI. ponovio da "sve grane slavenske rase treba da budu potpuno oslobođene od njemačke i austrijske vlasti", ali nije htio preuzeti obavezu da ih oslobodi, jer nemaju jasno definirane granice.¹²²

Iako je 18. VIII. došlo do sloma njemačke ofanzive, austrijska vlada i dalje nije htjela popustiti zahtjevima slavenskih naroda, nego se oslanjala na njemačke stranke, a Mađari su kombinirali kako bi preko Bosne došli na more.¹²³ Tada je S. Pribičević, preko Barca, pitao Trumbića da li proklamirani savez

121 SZ, 1913.-1918., VI., 1163.-1166.

122 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 23.-46.

123 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 75.

češko-poljsko-jugoslavenski znači početak neke definitivne politike, ili samo suradnju radi oslobođenja, zatim kako da se Koalicija drži ako joj budu nudili Dalmaciju ili Bosnu i Hercegovinu, misli li se na neku vezu s Mađarima, kakvo bi trebalo biti unutrašnje uređenje buduće države, te što će biti s Karađorđevićima. Barac je Trumbiću rekao da u Hrvatskoj ima “dosta kaosa”, da Karađorđevići ne uživaju autoritet i da bi najbolje bilo da on postane predsjednik države ili vlade, a da su starčevićanci i dalje za Jugoslaviju s “plemenskim autonomijama”, a nacionalna koncentracija nije provedena zbog protivljenja Koalicije. Trumbić je Barcu savjetovao da se ne pravi pitanje od suprotnih stavova starčevićanaca i Koalicije o uređenju buduće države, jer “nema straha da bi nas Srbija mogla okupirati kao narod”.¹²⁴

Nakon što je talijanska vlada izjavila da nije protiv jugoslavenskog ujedinjenja, Trumbić je mislio da su uklonjene zapreke da Saveznici priznaju Srbe, Hrvate i Slovence kao saveznički narod i jugoslavenske dobrovoljce kao ratujuću vojsku, ako to odobri i Pašić.

Ali Pašić je 27. kolovoza u noti Saveznicima tražio da ne priznaju Jugoslavenski odbor, jer ih jedino Srbija, koja vodi rat za njihovo oslobođenje, može zastupati, a s priznanjem odbora stvorila bi se dva centra. On je predložio da Saveznici daju svečanu izjavu da priznaju Srbiju od početka rata kao svog lojalnog saveznika, a kao svoje saveznike i “braću Srbe, Hrvate i Slovence u A-U” i da će pomagati Kraljevini Srbiji da ih oslobodi i ujedini u “jednu nezavisnu demokratsku državu”.

Radi te note Seton-Watson ga je oštro napao, jer Krfski pakt, potpisan ravnopravno od srpske vlade i Jugoslavenskog odbora ne spominje vodstvo jedne ili druge strane. Zbog toga kao i napada srpske opozicije i sukoba s Trumbićem, Pašić je 27. rujna ponovio francuskom ministru vanjskih poslova Stéphenu Pichonu isti zahtjev s izmjenom, da će se Kraljevina Srbija truditi da ih oslobodi i ujedini sa Srbijom u “jednu nezavisnu demokratsku državu” (dakle sama), a u bilješci je dodao i da će se truditi da “im damo pravo samoodređenja”.

Francuska vlada nije htjela prihvatiti te Pašićeve prijedloge jer se bojala da će time pomoći propagandu za rješenje jugoslavenskog pitanja unutar A-U, a Saveznike upozorila da se Jugoslaveni iz A-U zbog etničkih, vjerskih i političkih razlika ne žele utopiti u Srbiji, a imala je i informaciju da u jugoslavenskom pitanju osim srpske vlade i Jugoslavenskog odbora postoji i treći

124 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 79.–81.

faktor, jugoslavenski nacionalni pokret, na čelu s Jugoslavenskim klubom.¹²⁵ U razgovorima u Parizu 4. i 5. X. Trumbić je Pašiću dokazivao da nove ideje i pokreti ne dozvoljavaju da Srbija promatra jugoslavenske narode A-U kao objekt njenih ratnih ciljeva, nego kao ravnopravne čimbenike, da nakon što su prema načelu o samoodređenju naroda Saveznici i SAD priznali npr. Češko narodno vijeće, i pravo Jugoslavena iz A-U da stvore samostalnu državu proizlazi iz tog načela, a ne iz činjenice postojanja srpske države. Upozorio je i da bi zbog toga što Jugoslavenski odbor nije međunarodno priznat, a jugoslavenski narodi kao saveznici, Italija mogla prema Londonskom ugovoru anektirati jugoslavenske teritorije A-U kao neprijateljske. SAD i Saveznici spremni su priznati Jugoslavena iz A-U kao saveznički narod, a to ne čine jer ne žele povrijediti Srbiju, ali zato osuđuju Pašićevo odbijanje. Pašić mu je odgovorio da je Srbija ušla u rat i snosi žrtve da bi oslobodila najprije Srbe, a “Hrvati i Slovenci neka se opredele ako hoće s nama, ako ne, ništa”. On je tvrdio da je on stvorio Jugoslavenski odbor, a Trumbić da se odbor samostalno formirao i ima mandat iseljenika i emigracije. Na Trumbićevo upozorenje da Krfski pakt priznaje dva faktora u procesu ujedinjenja, Pašić je odgovorio da je to bilo “za lanjsku situaciju, zbog stranog sveta”.¹²⁶

Trumbić je ipak nastavio Pašiću dokazivati potrebu priznanja odbora. Tvrdio je kako je moguće da i srpska vlada i Jugoslavenski odbor predstavljaju Jugoslavena iz A-U, da u Srbiji živi samo trećina našeg naroda, da bi izostanak priznanja rušio autoritet odbora, što bi izazvalo nezadovoljstvo naroda u A-U, a da je jugoslavensko pitanje kao i pitanje ostalih potlačenih naroda i dio austro-ugarskog problema, pa Jugoslavenski odbor treba imati iste ovlasti kao poljski i češki odbor. Negirao je Pašićev pokušaj da uspoređi status Srbije sa Italijom i Rumunjskom, koje su ušle u rat na osnovi ugovora kojim su im obećani određeni teritoriji, a jugoslavenke zemlje A-U se neće dati Srbiji anektirati. Zato je predložio: 1. da je Jugoslavenski odbor kao mandatar “naroda Srba, Hrvata i Slovenaca” iz A-U, obje Amerike i u britanskim dominionima ovlašten da ih zastupa i u njihovo ime govori; 2. da vlada i odbor sporazumno vode politiku naroda Srba, Hrvata i Slovenaca kao dva jednakopravna faktora, a na bazi Krfske deklaracije; 3. da u svim narodnim pitanjima nastupaju kod Saveznika jedino nakon prethodnog sporazuma i kod njih zajednički poduzi-

125 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 82.–85.

126 Stanković, *Nikola Pašić*, II., 201.–206.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 85.–86.

maju korake radi priznanja prava “našega naroda na oslobođenje od A-U i na njegovo ujedinjenje u jednu nezavisnu državu zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom u smislu Krfske deklaracije”.

Pašić je odbio izjednačenje srpske vlade s Jugoslavenskim odborom, a Trumbić je onda odlučio da i bez sporazuma sa srpskom vladom zatraži od Saveznika priznanje Jugoslavenskog odbora. Pichona je zamolio da Francuska prizna: 1. jugoslavenski narod kao saveznički, 2. pravo tog naroda da raskine veze s A-U i prema principu narodnosti i narodnog samoopredjeljenja, pravo na nezavisnost i ujedinjenje s braćom u Srbiji i Crnoj Gori, 3. jugoslavenske dobrovoljce kao savezničke trupe koje vode rat protiv A-U, Njemačke, Bugarske i Turske, 4. Jugoslavenski odbor “kao predstavnika i organ narodnih interesa jugoslavenske nacije podložne A-U i kao njezina mandatara. Ali, u skladu s mišljenjem većine u francuskom ministarstvu vanjskih poslova, Pichon je odgovorio da ne mogu dati takvu izjavu bez Srbije kao savezničke zemlje.¹²⁷

Pašić je J. Jovanoviću 5. x. izjavio da je Jugoslavenski odbor jedino za propagandu, a da “Srbija neće da se utopi u Jugoslaviju, nego Jugoslavija u nju”, što su Supilo i Trumbić slutili već 1915.¹²⁸

Trumbić je 7. x. u memorandumu Balfouru tvrdio kako je Pašićev zahtjev da saveznici priznaju pravo Srbiji da oslobodi Srbe, Hrvate i Slovence iz A-U antidemokratski i antiliberalan i protivan načelu narodnosti, nadahnut duhom osvajanja i aneksije. Jugoslaveni izvan Srbije ne žele stvaranje Jugoslavije pod egidom Srbije i da ona dobije položaj “sličan pruskom primatu”, a Pašić upravo zato od javnosti krije da se skupilo najmanje 30.000 jugoslavenskih dobrovoljaca za rat na strani Antante. On želi u svojim rukama imati politiku svih Srba, Hrvata i Slovenaca, čak i u samoj Srbiji, iako u Narodnoj skupštini ima samo 53 zastupnika nasuprot 50 opozicionih. Tada je prvi put pred jednom savezničkom vladom izjavio da Jugoslaveni nemaju povjerenja u Pašićevu vladu i zbog njenog postupanja “prema svojoj braći u Makedoniji” (što je bio i Radićev stav). Uvjeravao je Balfoura da Jugoslaveni ipak ne žele ostati u federalnoj Habzburškoj monarhiji i žele ujedinjenje u jugoslavensku državu. Jugoslavenski odbor nije u sukobu sa Srbijom i ne želi isključiti srpsku vladu, jer je ona i “naša vlada”, nego s Pašićem jer on hoće isključiti Jugoslavenski odbor, a radi se o 7 milijuna naroda u A-U, koji mora biti “subjekt svojih prava.”

127 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 85.–89.

128 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 99.

Balfour je 8. x. 1918. negirao Pašićevu izjavu da je Krfski pakt samo “proširenje misli glede religije, kalendara i ćirilice za tuđi svijet i to za ono vrijeme”, nego je potpisani sporazum dvije ravnopravne strane i tražio od njega da se drži pakta i uskladi svoje gledište s Jugoslavenskim odborom.¹²⁹

Umjesto toga Pašić je umirovio srpske ambasadore Ljubomira Mihajlovića i Jovana Jovanovića (Pižona) zbog neslaganja s njegovom politikom, a 12. x. uputio savezničkim vladama notu sa istim prijedlogom kao i Pichonu 27. IX.

Francuska i britanska vlada su tada bile spremne priznati Jugoslavenima A-U pravo na oslobođenje i ujedinjenje na ravnopravnoj osnovi u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom Gorom, pa su opet odbile Pašićev zahtjev u kome bi Jugoslaveni mogli vidjeti namjeru da ih Srbija anektira bez garancije za očuvanje vjerskih i kulturnih razlika.

Zbog toga kao i optužbi saveznika da vodi imperijalističku politiku, Pašić je novinama izjavio da prihvaća ujedinjenje na temelju Krfskog pakta, a da bi izbjegao priznanje Jugoslavenskog odbora, predložio je da neki njegovi članovi uđu u srpsku vladu. Kada je Jugoslavenski odbor to odbio, prihvatio je 20. x. prijedlog srpskog Opozicionog bloka, podržanog od istaknutih srpskih intelektualaca, o formiranju koncentracione vlade u koju bi ušle sve stranke iz Srbije i po jedan predstavnik Hrvata, Srba i Slovenaca iz A-U. No opozicija je htjela da se prvo postigne sporazum s Trumbićem. Pašić ih je tada upozorio da nakon osnivanja Narodnog vijeća SHS treba vidjeti tko će predstavljati Jugoslavene u međunarodnim odnosima.¹³⁰

Na sjednici održanoj 22. x. svi članovi Jugoslavenskog odbora, i Srbi i Slovenci i Hrvati, a prema izvještajima i sve njegove sekcije u Evropi i SAD, podržali su Trumbićeve stavove i zaključili da je Pašić glavni krivac za sve nesporazume, ali da treba raditi na hitnom sporazumu.

Nakon što su Francuzi odobrili da srpska vojska uđe u Crnu Goru i Dalmaciju da blokira Talijane da pomognu kralju Nikoli, i nakon uspješnog ulaska u Niš i napredovanja prema Beogradu, Protić i Radikalski klub smatrali su da mogu odbiti pritisak opozicije i Jugoslavenskog odbora, iako su francuska i britanska vlada odbile još jednu Pašićevu notu, a State Department je, nakon što je doznao da talijanska vlada ne podržava srpske ambicije i ima simpatije za jugoslavensko ujedinjenje, ali ne na bazi Krfske deklaracije, izjavio da podr-

129 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 96.-100.

130 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 100.-106.

žava ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca na temelju prava na samoodređenje, ali da za sada ne želi ulaziti u konkretne obaveze.¹³¹

U Zagrebu se zbog otpora Koalicije otezalo s osnivanjem NV SHS, iako je Narodna organizacija za Dalmaciju osnovana već 2. VII. u Splitu, za Hrvatsko primorje 14. VII. 1918. u Sušaku, Narodni svet za Istru i Sloveniju 17. VIII. u Ljubljani, a NV za BiH u rujnu.¹³²

Ipak Starčevićeva stranka prava, HPSS, Srpska radikalna stranka i Socijaldemokratska stranka Banske Hrvatske povezale su se 24. IX. 1918. s Narodnom organizacijom SHS u Dalmaciji, Narodnom organizacijom SHS za Hrvatsko primorje i Narodnim vijećem za Sloveniju i Istru.

U njihovo ime Korošec je izjavio da oni odbijaju novi prijedlog cara Karla Wilsonu, od 4. X. 1918., o pregovorima o miru na temelju 14 točaka. Oni traže međunarodnu garanciju za pravo samoodređenja narodu Slovenaca, Hrvata i Srba i upozoravaju da bi "mir koji bi osuđivao makar i jedan dio naše narodne teritorije na podložnost tuđim narodima, nosio "u sebi klicu budućih sukoba". Narod Slovenaca, Hrvata i Srba ima uvjete i snage da postane članom zajednice slobodnih naroda, a njihova država bit će uređena na temelju poštovanja građanskih sloboda i demokratske samouprave. Inorodnim manjinama bit će priznata sva prava na narodno-kulturni i gospodarsko-socijalni napredak, a jadranske luke će biti otvorene svim narodima. Oni traže i da, na temelju načela samoopredjeljenja, narodu Slovenaca, Hrvata i Srba bude osigurano sudjelovanje na budućem mirovnom kongresu "po njihovim izričito u tu svrhu izabranim narodnim predstavnicima".¹³³

/

Napokon su nakon dolaska Korošca u Zagreb, Starčevićeva stranka prava, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, grupa oko *Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba* (Budisavljević), grupa oko *Novina* (Šimrak), grupa oko *Malih novina* (Lorković) i predstavnici svih grupa iz Dalmacije, Istre i Međimurja, Slovenske ljudske stranke, Slovenske narodne napredne stranke, te neke srpske i hrvat-

131 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 105.–108.; usp.: Trumbić, *Izabrani spisi*, 18.–21.

132 Ljubo Boban, "Kada i kako je nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, br. 26., 1993., 187.–188.

133 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., str. 90.–93.

ske stranke iz Bosne i Hercegovine i Ugarske, nakon dvodnevne rasprave 5. i 6. x. 1918., donijeli zaključak o osnivanju NV SHS.

Prema Pravilniku, NV Slovenaca, Hrvata i Srba je političko predstavništvo svih Slovenaca, Hrvata i Srba koji žive u Hrvatskoj-Slavoniji s Rijekom, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Istri, Trstu, Kranjskoj, Goričkoj, Štajerskoj, Koruškoj, Bačkoj, Banatu, Baranji, Međimurju i po ostalim krajevima jugozapadne Ugarske. Osnovni cilj Vijeća bio je ujedinjenje u narodnu, slobodnu i nezavisnu državu, uređenu na demokratskim načelima. U predsjedništvo su ušli Laginja, Korošec i Šola.¹³⁴

Ali NV SHS je konstituirano tek 17. x., kada je prihvaćeno da Koalicija u Vijeću dobije najveći broj članova, čime je osigurano da će prilikom ujedinjenja većinu imati oni koji se zalažu za unitarizam.

Predsjednik NV SHS postao je Korošec (Jugoslavenski klub), potpredsjednici S. Pribičević (Koalicija) i A. Pavelić (starčevićanci), a tajnici S. Budisavljević, M. Drinković i I. Lorković (disidenti Koalicije). Plenum NV SHS od 95 članova trebao se sastajati svaka 3 mjeseca, ali se nakon 8. x. nije više nikada sastao.

Središnji odbor, koji je imao 30 članova, i sekcije svakodnevno su zasjedali, ali nekada samo predsjedništvo s užim krugom ljudi, a i na tajnim sjednicama, dok su drugi dolazili i odlazili.

Tako je Središnji odbor u ime NV SHS 19. x. odbio carev manifest od 16. x. kojim je nudio federalizaciju, i to samo austrijskog dijela Monarhije. Istog dana je proglašeno da NV SHS postaje “vrhovno političko predstavništvo za južnoslavenske zemlje u Habzburškoj Monarhiji” jer je opunomoćeno od političkih stranaka i grupa Slovenaca, Hrvata i Srba iz A-U da preuzme vođenje narodne politike, te da ni jedna stranka ni grupa koja je pristupila Vijeću ne može voditi posebnu politiku ni stupati u pregovore. Osnovni zahtjev NV je “ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njihovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice, u kojima danas žive – u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu na načelima političke i ekonomske demokracije. Svim susjednim državama u zaleđu će biti osigurati “trgovačko-prometni prilaz na more”, a narodnim manjinama njihova prava. Zato traže da na budućoj konferenciji mira budu i

134 Horvat, *Politička povijest*, n. dj., str. II., 72.–75.; Hrvatski državni arhiv, f. NV SHS, kut. 1., II., 2. 4., Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., str. 94.–96.

predstavnicu tog naroda.¹³⁵ Proglas NV SHS i Wilsonov odgovor caru Karlu od 19. x. da pozdravlja težnje Jugoslavena za slobodom i traži da austrijski narodi sami odluče što žele od austrijske vlade, izazvali su oduševljene manifestacije u Zagrebu i širom Hrvatske, koje je trajalo sve do 29. x., kada je Sabor donio odluku o odcjepljenju.¹³⁶

Brojni članovi predratne revolucionarne omladine, u ljeto 1917., vratili su se u Zagreb zajedno s ratnim generacijama srednjoškolaca i studenata različitog socijalnog porijekla, a često socijalističke orijentacije, od tada do ujedinjenja u Kraljevinu SHS davali su masovnu podlogu takvim manifestacijama, a nakon rata kao jugoslavenski orijentirani intelektualci i umjetnici postali nosioci ideologije unitarizma i centralizma.¹³⁷

Središnji odbor NV SHS je od 19. x. radio na pripremama odluke Hrvatskog sabora o odcjepljenju od A-U i stvaranju nove države Slovenaca, Hrvata i Srba. Radić je tražio da se jasno razgraniče funkcije NV SHS i Sabora, a da Sabor donese tri odluke: prva o odcjepljenju od A-U, druga o proglašenju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Rijekom i Istrom samostalnom državom, a treća o njenom ulasku u Jugoslaviju.

Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 29. x. 1918., na izvanrednoj sjednici kojoj su prisustvovali i zastupnici Dalmatinskog sabora, članovi NV SHS i predstavnice žena, na prijedlog zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije, Starčevićeve stranke prava, Radića i Lorkovića, jednoglasno je prihvatio sljedeće odluke:

1. Svi državno-pravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrijske, s druge strane, razrješavaju se. Ukida se i ništetnom proglašuje Hrvatsko-ugarska nagodba od 1868. i svi njeni kasniji dopunji i revizije.
2. Dalmacija, Hrvatska, Slavonija s Rijekom proglašuje se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom

135 Lj. Boban, "Kako je i kada nastala", n. dj., 187.-190.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., str. 109.-119.

136 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., str. 109.-121.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj. II., 77.-80.

137 Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 131.-133.

etnografskom području toga naroda bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba živi. Sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba odlučit će sa unaprijed određenom kvalificiranom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakoga majoriziranja, konačno kako o formi vladavine, tako o unutrašnjem državnom ustrojstvu naše države utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba.

Spajanjem druge i treće točke zaključaka iz Radićeva prijedloga, zapravo nije proglašena potpuna nezavisnost države SHS, nego samo u odnosu na Ugarsku i Austriju, a time je izbjegnuto da se ta država kao ravnopravan faktor udruži sa Srbijom i Crnom Gorom. Treća odluka pokazuje da se većina hrvatskih političara nije slagala sa centralističkim uređenjem buduće države, a neki su bili i protiv monarhije.¹³⁸

Sabor je odlučio i da objavu Narodnog vijeća od 19. listopada smatra “obvezatnom” i priznaje Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba vrhovnu vlast (zakonodavnu), kao i prešni prijedlog Stjepana Radića da se “ne dozvoljava izvoz životnih namirnica izvan našega jugoslavenskoga narodnoga i državnoga područja”.¹³⁹

Na toj sjednici Sabora general Šnjarić i podmaršal Mihaljević stavili su oružanu snagu na raspolaganje NV SHS, ali general Lipovščak je u studenom 1918. uhapšen, pod lažnom optužbom da kuje zavjeru, a nakon mjesec dana pušten, dok ponuda feldmaršala Svetozara Borojevića da se stavi na raspolaganje NV SHS nije prihvaćena. Dio profesionalnih časnika dotadašnje A-U monarhije bio je za ujedinjenje, dio protiv, a neki pod utjecajem republikanskih ideja.¹⁴⁰

Predsjedništvo NV SHS, u noći 29 — 30. x., imenovalo je vladu Hrvatske i Slavonije, u kojoj je Koalicija očuvala većinu. Središnji odbor je bio vlada za cijelu Državu SHS, vlada Slovenije je osnovana 31. x., Bosne i Hercegovine 1. XI., a za Dalmaciju 2. XI. 1918. Vlast NV SHS uspostavljala se uz manje ili više problema, a na Jadranu najlakše, ali je talijanska vojska, koja je ušla u te

138 Lj. Boban, “Kada i kako je nastala”, n. dj., 192.; Hodimir Sirotković, “O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS”, *Radovi ZHP*, 26./1993., 199.–208.

139 Stenografski zapisnici, n. dj., 1468.–1476.; Lj. Boban, “Kada i kako je nastala”, n. dj., 191.–198.

140 Horvat, *Političke dileme*, n. dj. II. 84.–99.; Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 210.

krajeve dočekana kao saveznica, odmah ukidala NV SHS i formirala talijansku vlast.¹⁴¹ Da bi spriječio okupaciju Trumbić je 18. x. poslao Foreign Officeu iscrpan statistički izvještaj o etničkim odnosima u jugoslavenskim zemljama A-U, posebno o stanju u Dalmaciji, Rijeci, Istri, Trstu i Goriškoj, a 25. x. R. Cecilu kopije rezolucija jugoslavenske emigracije iz Južne i Sjeverne Amerike u prilog ujedinjenju i izjavu predsjednika Jugoslavenskog kluba, Korošca, u Carevinskom vijeću od 2. x. 1918. Kako Wilson nije bio potpisnik Londonskog ugovora, Trumbić je 21. x. uputio State Departmentu prijedlog plana o savezničkoj vojno-političkoj invaziji na Jadran preko Šibenika, tvrdeći da tamo već postoji organizacija, da je A-U vojska demoralizirana, a 150.000 dezertera bi kao i pučanstvo pomogli invaziju, kao i 25.000 jugoslavenskih zarobljenika koje talijanska vlada ne pušta da formiraju dobrovoljačke jedinice. Isticao je da je glavni uzrok spora sa Talijanima Londonski ugovor, pa moli američku vladu da izvrši pritisak na Sonnina da od njega odustane. I od Jugoslavenskog narodnog vijeća u Washingtonu je tražio da prate talijansku propagandu, ali 26. x. da pokrenu kampanju raskrinkavajući talijanske makinacije i imperijalizam.¹⁴²

Trumbić je izradio i memorandum o načelima kojih bi se trebale držati savezničke, britanske, francuske i američke trupe s jugoslavenskim jedinicama srpske vojske pri okupaciji jugoslavenskih zemalja A-U. U njemu naglašava da ne bi trebalo poduzimati nikakve mjere koje bi prejudicirale konačno uređenje teritorijalnih i drugih pitanja, da se austro-ugarska vojska treba evakuirati s tih teritorija, da građansku vlast trebaju obnašati domaći ljudi i da se zadrži postojeća organizacija uprave. Stanovništvu treba objaviti da je cilj okupacije osiguranje prava naroda na samoodređenje i da će agrarno pitanje biti riješeno zakonitim putem. Ako se prema Jugoslavenima bude postupalo kao prema neprijateljima ili prema Londonskom ugovoru, izazvat će se nezadovoljstvo stanovništva s nepredvidivim posljedicama. Konačnu odluku o spornim teritorijima treba donijeti mirovna konferencija, a do tada treba da “zainteresirane vlade, tj. Italija i Srbija i njihove vojske budu isključene od privremene okupacije i uprave tih teritorija”. Zajedno sa Evansom i Steedom on je 27. x. zamolio i Jugoslavensko vijeće da traži od američke vlade da američke trupe

141 Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 211.–213., 219.; HDA, f. 124, NV SHS, k. 1, II., 2.7.10; Krizman, “Prevrat”, n. dj. 211.–214.

142 Ivan Čizmić, “Suradnja Ante Trumbića s Jugoslavenskim narodnim vijećem u Washingtonu 1917. i 1918. g.”, u: *Život i djelo Ante Trumbića*, 75.–84.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 123.–125.

zauzmu ključne točke u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj i Hrvatskoj i Slavoniji, a da naglase da se ne koriste ni talijanske ni srpske trupe. Istog dana Trumbić je Pašića upozorio da bi francuska, britanska, a vjerojatno i američka vlada priznale Jugoslavenski odbor da se on tome ne protivi, a da će bez tog pristanka jugoslavenske teritorije A-U Italija tretirati kao neprijateljske, okupirati ih prema Londonskom ugovoru i zaplijeniti svu ratnu i trgovačku mornaricu. On ga zaklinje “svim što je najsvetije Vama i celom narodu” da hitno britanskoj, francuskoj i američkoj vladi javi da pristaje na priznanje “našem narodu u A-U pravo na nezavisnost i položaj savezničke nacije, dobrovoljačkim trupama značaj pravih ratnika i Jugoslavenskom odboru značaj predstavnika nacionalnih interesa našeg naroda u A-U”. Nakon toga bi utvrdili način jedinstvenog vođenja nacionalne politike i principe po kojima će naš narod kao cjelina biti predstavljen na Kongresu mira od jedne komisije, sastavljene od predstavnika čitavoga našeg troimenog naroda. Pašić na taj telegram uopće nije odgovorio, vjerojatno zbog informacija o stavovima NV SHS u Zagrebu na temelju kojih se nadao da će se s Korošcem lakše sporazumjeti. U međuvremenu, u Jugoslavenskom narodnom vijeću u Washingtonu jača struja pristalica republikanizma, koji traže od Trumbića da hitno proglasi da će se ujedinjenje vršiti na temelju neograničenog prava samoodređenja, pa 3. XI. 1918. objavljuje proglas “Otvorena riječ jugoslavenskom narodu, Hrvatima, Srbima i Slovencima” u kojem iseljenike obavještavaju o teškoćama u interpretaciji Krfske deklaracije i zapletima u vezi Pašićeve akcije da ujedinjenje provede pod “egidom Srbije”, a da im je predstavnik State Departmenta rekao da je vlada SAD, a sigurno i vlade Antante, spremna priznati Jugoslavenski odbor, ali ne žele prijeći preko protivljenja Pašića, pa se Jugoslavenski odbor mora s njim dogovoriti.¹⁴³

Trumbić je odmah 29. x., nakon odluke Sabora o raskidu veza sa A-U, u promemoriji za francusku vladu pisao da bi u pregovore o miru trebalo uključiti i novoformiranu vladu u Zagrebu i da se bez njenog pristanka ne bi smjelo potpisati primirje na talijanskoj i srpskoj fronti. Ta vlada će biti spremna, ako je priznaju kao savezničku, pomoći savezničkim trupama pri njihovom napredovanju preko jugoslavenskog teritorija prema Njemačkoj. On prihvaća da Saveznici okupiraju mješovite talijansko-jugoslavenske teritorije, tj. jadransku obalu od talijanske granice do Pule, kao i da preuzmu austro-ugarsku

143 Ivan Čizmić, “Suradnja Ante Trumbića”, n. dj., 75.–84.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 126.–130.

ratnu mornaricu, a privatna trgovačka mornarica bi im se stavila na raspolaganje do kraja rata. Ne zna se je li tu promemoriju kome predao, ali o tome se nije raspravljalo na sastanku Vrhovnog ratnog savjeta u Versaillesu, gdje Vesnić nije uspio zaustaviti zaključak da Italija okupira teritorije predviđene Londonskim ugovorom i da se oslobodi trgovačka mornarica A-U, jer je Balfour bio protiv toga jer Jugoslaveni iz A-U nisu bili priznati kao “udružena sila” a nije prihvaćen ni Vesnićev prijedlog da se to učini tada, pa je i ratna mornarica faktički predana Italiji.¹⁴⁴

NV SHS je tek 31. x., u ime Države SHS, uputilo notu engleskoj, francuskoj, talijanskoj i vladi SAD, kao i srpskoj vladi, kojom javlja: “Država SHS, koja je konstituirana na teritoriju Južnih Slavena, što je do sad spadao u sastav bivše A-U monarhije i koja je spremna stupiti u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom Gorom, izjavljuje formalno, da se ne nalazi u ratnom stanju sa aliiranim državama.” Država SHS je sretna što države Antante smatra prijateljskima i očekuje da će one na međunarodnom kongresu, “u skladu s proglašenim principima, pružiti svoju moćnu potporu za zagarantovanje suverenosti sjedinjene države svih Slovenaca, Hrvata i Srba”. Dakle NV nije tražilo priznanje Države SHS, nego sjedinjene države svih Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu državu.¹⁴⁵

Država SHS priznata je samo od novih vlada Austrije, Mađarske, Češke i Rumunjske, a i Nizozemske, ali ne i od Britanije i Francuske i SAD. Srpska vlada je priznala NV SHS kao vladu, ali nije spomenula Državu SHS.¹⁴⁶ Saveznici su bili skloni stvaranju jake jugoslavenske države koja bi na Balkanu i Srednjoj Evropi bila važan faktor u njihovoj politici prema Njemačkoj, ali i brana širenju boljševizma. Zato su podržavali Steeda i Seton-Watsona, koji su u Parizu nastojali utjecati na Trumbića i Pašića i predstavnike NV SHS da postignu sporazum. Trumbić je ipak 4. XI. odbio Pašićev prijedlog o formiranju koalicijske vlade u koju bi ušli i predstavnici odbora i predložio da se osnuje komitet od 3 člana srpske vlade i 2 člana Jugoslavenskog odbora kao zastupnika Države SHS, s tim da Jugoslavenski odbor bude prethodno priznat, uz mogućnost stvaranja i vlade, što je srpska opozicija podržala. Tako je od 6. do 9. XI. 1918. u Ženevi došlo do pregovora. Trumbić je bio ljut na Pašića jer je smatrao da je njegovo odbijanje priznanja Jugoslavenskog odbora skrivilo da se jugoslavenski teritorij bivše

144 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 131.-132.

145 Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 216.-217.

146 Čulinović, *Jugoslavija*, n. dj., 88.-94.

A-U tretira kao neprijateljski, a držao je da je položaj Jugoslavenskog odbora sada jači jer je iza njega i NV SHS, pa on i Korošec mogu s Pašićem razgovarati kao ravnopravni sudionici, tim prije što ih je i srpska opozicija podržavala. I regent je poručio Trumbiću da je savjetovao Pašića da prizna odbor, a francuski predsjednik Poincaré poručio je Pašiću da želi da se Jugoslaveni jave “kao jedna duša” bez podjele.¹⁴⁷

Pašić je 8. XI. 1918. predao Trumbiću notu o odluci vlade Kraljevine Srbije da prizna NV SHS u Zagrebu “kao zakonitu vladu Srba, Hrvata i Slovenaca, koji žive na teritoriju A-U monarhije”, a u noti savezničkim vladama Francuske, Engleske, Italije i SAD vlada Srbije traži, “da oni sa svoje strane priznaju Narodno Veće u Zagrebu, kao zakonitu vladu jugoslavenskih zemalja bivše monarhije A-U, kao i da priznaju dobrovoljačkim trupama ovih zemalja karakter ratujuće strane”. Zapisnik i “Ženevsku deklaraciju”, 9. XI. 1918., potpisali su Pašić u ime srpske vlade, Trumbić u ime Jugoslavenskog odbora i Korošec u ime NV SHS kao i predstavnici parlamentarnih grupa srpske Narodne skupštine. U “Deklaraciji” piše:

Zajedničkim naporom savezničkih snaga i SAD, snagom naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, slomljene su na bojnim poljima i na moru sve nasilne prepreke njihovom ujedinjenju. Predstavnici Vlade Kraljevine Srbije i skupštinskih političkih grupa, predstavnici Narodnog Veća u Zagrebu, predstavnici Jugoslavenskog odbora u Londonu, skupljeni u Ženevi, varoši slobode, sretni su što mogu jednodušno svečano i pred celim svetom konstatovati svoje ujedinjenje u državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Narod Crne Gore kome je otvoren naš bratski zagrljaj, nesumnjivo će pohitati da pozdravi i pridruži se ovom delu koje je od uvek bilo njegov najveći ideal. Današnjim danom i ovim aktom nova država se pojavljuje i prikazuje kao jedna nedeljiva državna celina i član društva slobodnih naroda. Nema više granica koje su nas razdvajale. U svim spoljnim manifestacijama prava, snage i volje, tu državnu zajednicu predstavljat će zajedničko ministarstvo Srba, Hrvata i Slovenaca preko redovnih organa, za to stvoreno kao i ovaj akt u duhu istog.

147 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 152.-154.

Srpska vlada i NV će nastaviti obavljati poslove iz svog djelokruga sve dok Velika Skupština ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca (Konstituanta) izabrana opštim, jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem svih građana ustavom ne propiše definitivno ustrojstvo države. Granica nove države bit će povučena prema načelima narodnosti i narodnog samoodređenja. Zajedničko ministarstvo će imati 12 članova (za sada, vlada Srbije i NV SHS daju po 3 predstavnika) koje bi vodilo poslove vanjske politike, vojske i mornarice, saobraćaja i financije, a bilo bi nadležno i za zarobljenike, internirce i invalide, i druga pitanja nakon ujedinjenja, kao izborni zakon i formiranje ustavotvorne skupštine. Srpska vlada i vlada NV SHS i dalje bi bile nadležne za poslove na svojim područjima. Članovi zajedničkog ministarstva polagali bi zakletvu jedni prijestolonasljedniku Srbije, a drugi predsjedniku NV SHS, a ovaj "poredak može se promeniti samo međusobnim sporazumom kraljevine Srbije i NV, a prestat će kada bude stvorena nova državna organizacija".¹⁴⁸

Kako je tim sporazumom srpska vlada priznala NV SHS a formirano je i zajedničko ministarstvo Srbije i Države SHS, francuska i britanska vlada bile su zadovoljne. Ali Pašiću, koji se osjećao poražen i uvrijeđen, sporazum nije odgovarao, a razumljivo ni regentu. Protić ga je u prvi mah prihvatio, a onda odbacio, jer odredba da članovi zajedničkog ministarstva polažu zakletve jedni prijestolonasljedniku Srbije a drugi NV SHS, stvarala bi dvojnu državu. On je zanemario činjenicu da bi ta odredba osiguravala ujedinjenje na ravnopravnoj osnovi, a da bi važila samo do sazivanja Konstituante koja bi imala suvereno pravo odlučiti drukčije. Ali ostavku je vjerojatno dao jer je dobio informaciju da u NV u Zagrebu najveći utjecaj imaju D. Popović i Pribičević, koji se ne slažu s Korošcem i Trumbićem i da sporazum s Jugoslavenskim odborom više nije potreban. Pašić je dao ostavku i odrekao se sporazuma, formirao novu vladu i 18. XI. Trumbiću, Korošću i Čingriji, prvaku Hrvatske stranke u Dalmaciji, saopćio da srpska vlada i regent nisu primili sporazum i od tada prekinuo sve odnose s Jugoslavenskim odborom, a s Trumbićem se sastao tek na Konferenciji mira u Parizu. Korošec, Trumbić i Čingrija bili su preneraženi.¹⁴⁹

Trumbić je prvo obavijestio Jugoslavensko narodno vijeće u Washingtonu o sklapanju Ženevskog sporazuma i tražio od njih da nastave djelovati na poništenju Londonskog ugovora i da američki kongres proklamira pravo

148 Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 233.; Horvat, *Politička povijest*, II., 107.-112.

149 Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, n. dj., 44.; Šepić, *Sudbinske dileme*, III., n. dj., 159.-161.;

samoopredjeljenja za Jugoslavene iz A-U. No očito je već 14. XI. shvatio da je sporazum propao, pa je Vijeću javio da Pašić i dalje ne dozvoljava priznanje Jugoslavenskog odbora i hoće ujedinjenje pod srpskom egidom, pa moli da oni traže podršku od Jugoslavenske obrane iz Čilea i obavijeste o tome i Masaryka. Tada su Trumbić, Korošec i Lj. Mihajlović Vijeću poručili da je sada vrijeme da se svi ujedine u interesu jugoslavenske stvari, a da je u tom času NV SHS jedino pozvano da donosi odluke, ali Jugoslavensko narodno vijeće je od početka studenog u krizi zbog dominacije republikanskog raspoloženja (Hinković) i u travnju 1919. prestaje s radom.¹⁵⁰

U međuvremenu NV SHS teško se nosilo s kaotičnim stanjem u zemlji, a na površinu su izbijale suprotnosti u interesima i gledanjima članova NV SHS. Vladala je neizvjesnost u pogledu položaja nove države, rasli su gospodarski i socijalni problemi, posebno agrarno pitanje i pitanje prehrane.

I hrvatski i srpski vojnici kaotično su bježali kućama. Jak utjecaj boljševičkih ideja i općeg antiratnog raspoloženja pokazao se kasnije i na uspjehu komunista na izborima za konstituantu 1921. O tome je najviše znao Radić jer je bio u stalnom kontaktu s najširim slojevima stanovništva, posebno seljacima i vojnicima, pa je 1923. pisao da je značajan razlog tadašnjeg njegovog oštrog zauzimanja za republiku (u kojoj će narod sam sobom vladati, a ne gospoda), želja da ne dođe do revolucije (koje su se tada javile u sjevernoj Italiji, Bavarskoj, Beču, Mađarskoj) koja bi neminovno bila ugušena u krvi, na što upozorava i Barac.¹⁵¹

NV SHS objavilo je 30. listopada proglas u kome je dezerterima obećana amnestija, a mladima od 40 godina naređuje se da se vrate u jedinice i 2. studenog proglašava se mobilizacija. No došlo je do raspada većine vojnih jedinica i otpora mobilizaciji. Uz velike napore formirana je 29. x. 1918. "Narodna garda" od jedva 10.000 ljudi, što je bilo apsolutno nedovoljno za bilo kakav otpor talijanskoj okupaciji istočne obale Jadrana.¹⁵²

Na neuspjeh mobilizacije utjecao je niz faktora. Najbrojniji je bio zeleni kadar koji je nastajao od 1916. od dezertera iz austro-ugarske vojske. U izvje-

Stanković, *Nikola Pašić*, n. dj., II., 207.-209.

150 Čizmić, "Suradnja Ante Trumbića", n. dj., 75.-84.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 122.-129.

151 S. Radić, *Seljačka sviest i narodna volja, put k seljačkoj republici*, Zagreb, 1923., 7.; Bogdan Krizman, "Zapisnici Središnjeg odbora NV SHS u Zagrebu", *Starine JAZU*, 48, JAZU, Zagreb, 1958., 359.

152 Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 211, 219.; Krizman, "Prevrat", n. dj. 211.-214.

štaju NV-u SHS za period od 1. — 10. XI. 1918. javlja se o više od 150 napada zelenog kadra, kojima se mjestimice pridružuje i civilno stanovništvo, a ponegdje imaju karakter “revolucionarno socijalni”, a spominju se boljševici.

Za vrijeme rata za sve zloupotrebe vlasti i vojnih časnika, glad i druge nevolje Radić kao i drugi članovi opozicije, optužuju bana, vladu i Koaliciju, koja je od 1917. na vlasti. Neki članovi Koalicije mislili su da će za nevolje ljudi optuživati samo Habsburgovce i lakše prihvatiti propast A-U, a nisu predvidjeli da će se, posebno u užoj Hrvatskoj, to nezadovoljstvo usmjeriti i protiv monarhijskog oblika vladavine uopće, ali i protiv Koalicije i nove države u koju ih je ona vodila.¹⁵³

Radić je govorio da bi se demobilizacijom A-U vojske riješio i problem zelenog kadra jer će ljudi pred zimom sami otići kućama. Predlagao je da članovi NV SHS tjeđan dana svaki u svoj kraju pozivaju patriotske ljude na obranu domovine, jer silom i strijeljanjem stotina ljudi može se samo pogoršati stanje pa i ugroziti ugled NV SHS. Prigovarao je i da se na istaknuta mjesta u vojsci postavljaju ljudi starog režima.¹⁵⁴ Bio je protiv odluke Središnjeg odbora NV SHS od 3. XI. da se pozovu vojske drugih država da na teritoriju Države SHS pomognu obrani od izgadnjelih i raspuštenih jedinica bivše austro-ugarske vojske koje pljačkaju stanovništvo, a smatrao je, kao i Trumbić, da se ne smije pozivati talijanska kao i srpska vojska, jer uz ostalo “nije dostojno srpske junačke i pobjedničke vojske, da vrši u Hrvatskoj žandarsku pa i krvničku službu”.¹⁵⁵ A slagao se da o svim odredbama o pacifikaciji zemlje odlučuje isključivo građanska vlast, da vojska može intervenirati samo na zahtjev civilne vlasti, a ne pojedinaca.¹⁵⁶

153 Radić, *Seljačka svijest i narodna volja*, n. dj., 5. – 6., 18. – 20.; *Dom*, br. 39., 10. x. 1917.; Tomislav Bogdanović, “Kategorije zelenog kadra 1918. i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju”, *Podravina*, Koprivnica, 2013., 23, 96.– 198.; Mira Kolar - Dimitrijević, “Utjecaj prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije”, *Radovi ZHP*, Zagreb 1991., br. 24., 41. – 56; Josip I. Vidmar, “Prilozi građi za povijest 1917. – 1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas”, *Arhivski vjesnik*, g. I., Zagreb 1958., 65, 78, 91, 96, 101, 146, 154, 166.; HDA, f. 124, NV SHS, kut. 12., Kutina, 21. 11. 1918., kut. 13., Sekcija za organizaciju i agitaciju; vidi i Peter Hanak, *Povijest Mađarske*, n. dj., 203.–215.

154 Janković-Krizman, *Grada*, n. dj., 546.–550.; Vidmar I. Josip, “Prilozi građi”, n. dj., 54., 61., 65., 72., 78., 88., 91., 96., 101., 108., 119., 127., 129. 136., 141., 146., 154.; NV SHS, HDA, kut. 6., IV, 9., 163, 165, 171, 1389., 2288., 2291., 2366. 19), 469., 531., 601., 666.

155 Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 228.–229.

156 Krizman, “Zapisnici”, n. dj., 359.

Drinković je u pismu koje je delegacija NV SHS trebala predati u Beogradu molio srpsku vojsku da NV SHS stavi na raspolaganje neke svoje jedinice, koje će na području Srijema i istočne Slavonije (linija Osijek — Šamac) pomoći u gušenju nereda, ali je S. Pribičević dao Lazaru Popoviću usmenu uputu da se ne obazire na Drinkovićevo pismo, nego da traži da srpska vojska ide što više na zapad, najmanje do Zagreba.¹⁵⁷

Tada su intenzivno vođene i rasprave o načinu ujedinjenja, budućeg uređenja jugoslavenske države i oblika vladavine. Središnji odbor NV SHS je, dok je Radić jedini otišao na teren, 11. XI. vodio raspravu o republikanskoj i monarhijskoj formi vladavine. Mišljenje Frana Barca da je pitanje je li narod u kome ima toliko analfabeta uopće zreo za republiku, naročito kada se gleda sve nemire koji se dešavaju širom zemlje, te bi čovjeku moglo doći na um “da mi trebamo jaku ruku, diktaturu” je bilo dosta tipično za veći dio članova NV. On je rekao i da to pitanje treba zaobići jer je dinastija Karađorđević “stekla velikih zasluga za cjelokupni naš narod SHS”, a i oni nemaju mandat da to pitanje rješavaju za cijelo područje od Soče do Soluna. Na sjednicama NV SHS dolazilo je do sve žešćih polemika oko uređenja buduće države, građanska javnost se priklanjala stavu o potrebi čuvanja nekog stupnja autonomije ili federacije, a u novinama su se javljali glasovi protiv ujedinjenja.¹⁵⁸

Zbog kolebanja javnosti i uputa regenta Aleksandra, Pribičević je zahtijevao hitno ujedinjenje u centralističku državu, a zastupnici federalizma su oduglovačili i tražili da čekaju rezultat pregovora koje je u inozemstvu vodio Trumbić.

Za hitno ujedinjenje bili su uz Hrvatsko-srpsku koaliciju i dio Starčevićevih pravaša, socijaldemokrati i mlađa jugoslavenski orijentirana inteligencija, Srbi i jugoslavenski orijentirani Hrvati iz Bosne i Hercegovine, a predstavnici Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre zbog talijanske opasnosti bili su spremni za sada to pitanje odgoditi. Oni su bili i za regenta Aleksandra, a da nisu ništa znali o njegovoj koncepciji jugoslavenskog ujedinjenja i autokratskim sklonostima.¹⁵⁹

Potpukovnik Dušan Simović, kao izaslanik srpske vojne komande, po uputama načelnika Vrhovne komande vojvode Živojina Mišića, 13. XI. izjavio

157 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, n. dj., 322. – 323.

158 Krizman, “Zapisi”, n. dj., 365.–380

159 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, n. dj., 333.–334.

je da "Po pravu oružja, a na osnovu ugovora o primirju s Mađarskom... Srbiji pripadaju Banat, Bačka, Baranja, Srijem i Slavonija (do linije Osijek — Đakovo — Šamac), kao i cijela Bosna i Hercegovina i Dalmacija do rta Planka." Izvan tog teritorija Srbija prepušta stanovništvu da slobodno odluči hoće li s njom, ili će osnovati samostalnu državu. Tako je NV SHS dano do znanja na koje teritorije Srbija polaže pravo i o kojima ne dopušta diskusiju, a da je se ostali teritoriji ne tiču.¹⁶⁰

A Saveznici su na zahtjev Italije odgodili priznanje NV SHS do izvršenja primirja i dok se između NV SHS, Srbije i Crne Gore ne postigne sporazum, iako je Clemenceu 18. XI. Trumbiću rekao da će biti priznati nakon uspostavljanja primirja i obećao da Jadran neće biti "Mare nostrum". Njegovu sugestiju, da bi se radi njemačke opasnosti mogla formirati konfederacija s A-U, Trumbić je odbacio i rekao da bi jači bedem prema Njemačkoj bio slavenski pojas Poljaka, Čeha i Jugoslavena. Zaustavljanje talijanske okupacije obećao je i Wilson.¹⁶¹

Na temelju sklopljenog primirja između Italije i austro-ugarske vrhovne komande 3. XI. u Padovi, iako A-U više nije postojala, vlade SAD i Antante ovlatile su Italiju da kao njihov mandatar svojim četama počne zaposjedanje jugoslavenskog teritorija koji su joj obećani Londonskim ugovorom. Talijanska vojska je 4. XI. 1918. okupirala Rijeku, pa zatim do 19. XI. i više od područja obećanih Londonskim ugovorom: Zadar, Vis, Hvar, Korčulu, Mljet, Lastovo, Pulu, Šibenik, sve kvarnerske i dalmatinske otoke osim Brača i Šolte te sjeverni dio kopnene Dalmacije, uključujući Knin, Drniš, Benkovac i Rogoznicu, nadomak rta Ploče, točke razgraničenja prema Londonskom ugovoru. Tu se zaustavila pred srpskom vojskom koja je 8. XI. ušla u Kotor, 12. XI. u Herceg Novi, 13. XI. u Dubrovnik, a 18. XI. u Split, gdje je dočekana oduševljeno. No tijekom studenoga dolazilo je do sporova Talijana, koji su surovo postupali s domaćim stanovništvom, sa trupama Antante i srpskom vojskom. Potpukovnik Vojin Maksimović, koji je prvi ušao u Rijeku 17. XI., po dogovoru s Talijanima da nijedna vojska ne bude u gradu, povukao se, ali Talijani su prekršili dogovor i odmah ušli u grad. Usprkos protestu Narodnog vijeća i francuske vlade, oni su tamo i ostali i vlast predali talijanskom Narodnom vijeću. Suprotno od njega, pukovnik Stevan Švabić, bez veze sa srpskom vojskom, sam je energičnim nastupom i bez oružanog sukoba uspio zaustaviti talijansku vojsku da ne uđe

160 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 163., 172.-173.; Janković-Krizman, *Građa*, n. dj., 576.

161 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 161.-162.

u Ljubljani. Ratnu mornaricu A-U nakon rata dobila je Italija kao i Trst, Pulu i Rijeku, iako su Jugoslaveni u Puli preuzeli u svoje ruke mornaricu, a Ministarstvo rata u Beču, 31. X. 1918., cjelokupnu ratnu mornaricu A-U i luke Trst, Pulu, Rijeku, Šibenik i Kotor predalo NV SHS.¹⁶² U međuvremenu je skupština u Novom Sadu izglasala priključenje Banata, Bačke i Baranje direktno Srbiji, kao i skupština Crne Gore.

Središnji odbor je 14. XI. zaključio da Predsjedništvo vlade NV SHS stupi u dodir sa srpskom vladom radi obrazovanja zajedničke vlade za čitavu državu SHS, a da će među zajedničke poslove spadati pitanja željeznica, vojske, financija i vanjskih poslova, što je bilo u skladu sa sugestijama koje su iz Beograda donijeli L. Popović i Perko.¹⁶³ Rezolucijama od 19. i 29. XI. 1918. Zagrebačka nadbiskupija je podržala stvaranje Jugoslavije. Svećenicima je dozvoljena slobodna rasprava o svim pitanjima, pa i o politici, ali ne u crkvama.¹⁶⁴

Prijetnje srpske vojne komande da će stvoriti Veliku Srbiju, izražene u Simovićevoj izjavi, pljačke zelenog kadra, prijetnje pobuna seljaka i radnika, njemačko nadiranje u Korušku, mađarski teror u Međimurju i Prekmurju i prodiranje talijanskih jedinica i preko granica Londonskog ugovora utjecali su na članove NV SHS da požure s raspravama o odluci za ujedinjenje. Neposredan povod za to dao je prijedlog dalmatinske vlade od 16. XI. i rezolucija Hrvata iz primorskih krajeva, koji su se sastali u Zagrebu 19. XI., a konačna rasprava o načinu ujedinjenja i uređenju nove države održana je na sjednicama Središnjeg odbora NV SHS 23. i 24. XI. 1918.¹⁶⁵

Pribičević je mislio da bi opredjeljenje najvećeg broja Hrvata u Središnjem odboru, koji su bili skloni raznim stupnjevima federativnog uređenja buduće države, ojačao utjecaj Korošca i Trumbića. Stoga je htio postići da se odluka o ujedinjenju donese prije nego oni doputuju u Zagreb.¹⁶⁶

Skup "Primorskih Hrvata" 20. XI. na Markovu trgu u Zagrebu pretvorio se u demonstracije u kojima je osobito napadan Radić zbog republikanizma,

162 Čulinović, *Jugoslavija*, n. dj., 88.–94.; Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 163.–172.; Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 220.–221.

163 Hrvoje Matković, "Svetozar Pribičević u danima postojanja Države SHS", *Radovi ZHP*, br. 26., Zagreb 1993., 242.–243.; Janković-Krizman, *Grada*, n. dj., 577.–578.

164 Šišić, *Dokumenti*, n. dj., 254.–255., 262.–263., Zlatko Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva: Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS, 1919.–1929.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., 57.–77.

165 Šepić, *Sudbinske dileme*, n. dj., III., 178.

166 Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, n. dj., 342.–344.

pa je on pred bijesnom svjetinom morao pobjeći u crkvu sv. Marka. Horvat je pisao da je te napade inicirao Pribičević kako bi uplašio Radića i uklonio ga s političke scene, a od mogućeg ubojstva spasili su ga tada D. Popović i župnik crkve sv. Marka Svetozar Rittig, kod kojega je prespavao. Zbog toga su Popović i Rikard Kraus, član Koalicije i zastupnik u Saboru, Radića i 24. XI. pratili kući, a takve prijetnje su naišle na osudu Zagrepčana. Da bi stvorio atmosferu nesigurnosti kojom je želio utjecati na ubrzanje odluke o ujedinjenju, Pribičević je organizirao hapšenje generala Lipovščaka, a kada je nakon mjesec dana pušten, u javnosti je prvi put posijana sumnja u zakulisne igre i inicirana atmosfera nepovjerenja.¹⁶⁷

Na raspravama 23. i 24. XI. razmatrani su prijedlozi o načinu državnog ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom i unutrašnjem uređenju. Šest prijedloga je bilo manje više za centralizam, a njima nasuprot bio je S. Radić s federalno-konfederalnim modelom, dok su predstavnici Slovenaca, Trsta, Starčevićeve stranke prava i dra. Janka Šimraka, tražili veće ili manje autonomije, a upečatljive govore održali su Smodlaka i Stjepan Radić.¹⁶⁸

Zemaljska vlada za Dalmaciju predlagala je da se buduća država privremeno uredi kao monarhija s decentralizacijom koja bi bila kompromis između centralističkog ustrojstva sa zajedničkim organima vlasti za cijelu državu i zadržavanja pokrajinskih autonomija za historijski razvijene državno-pravne pokrajine za koje će biti zaduženi tajnici – članovi vlade. Tek će konstituanta odrediti oblik vladavine i unutrašnje uređenje države, osnovne zakone, ime, zastavu i glavni grad države. Prije svega, traži se, zbog obrane od Italije, da se bezodvlačno provede ujedinjenje Srbije, Crne Gore i cijelog etničkog teritorija Države SHS, o čemu bi zaključke trebale donijeti vlade Srbije, Crne Gore i Države SHS svaka za sebe.

Edo Lukić, član Koalicije i drugi potpredsjednik Sabora, predlagao je da se hitno proglasi potpuno ujedinjenje čitavog jugoslavenskog teritorija bivše A-U monarhije s kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, a baza za pregovore o ustrojstvu države treba biti prijedlog dalmatinske vlade i Krfski pakt. Njegov prijedlog polazi od stanovišta nacionalnog unitarizma, a za njega su bili

167 Horvat, *Politička povijest*, n. dj., II., 119.–120.

168 Za cijelu raspravu na Središnjem odboru NV SHS 23., 24. i 25. XI. 1918. vidi: Šepić, *Sudbinske ideje*, n. dj., III., 178.–184.; F. Čulinović, *Jugoslavija*, n. dj., I., 105.–119.; usp.: Krizman, "Zapisnici", n. dj., 365.–380.; Janković, Krizman, *Grada*, n. dj., 577.–578., 623.–626., 640.–650.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj., II., 117.–131.; Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, n. dj., 341.–347.

uglavnom i članovi Hrvatsko-srpske koalicije i Pribičević. Grga Anđelinović, političar iz Dalmacije, kao unitarist tražio je hitno ujedinjenje u “jednu jedinstvenu državu” i formiranje zajedničke vlade i zajedničke legislative za cijeli narodni teritorij na načelu potpune “plemenske ravnopravnosti Srba, Hrvata i Slovenaca”, a centralizam bi trebalo ublažiti nekim oblicima lokalne autonomije. Delegacija NV SHS bi trebala s predstavnicima srpskog naroda dogovoriti vladu bez majorizacije.

Unitarističkim prijedlogom Ante Tresića-Pavičića (književnik, zastupnik u Carevinskom vijeću i član Središnjeg odbora NV SHS), koji je bio u skladu s mišljenjem srpskih vojnih vrhova i prijestolonasljednika Aleksandra, kao i dijela članova Jugoslavenskog odbora, traži se da na temelju Krfskog pakta, NV SHS zajedno sa srpskom vladom formira u Beogradu zajedničku vladu koja će biti izabrana prema broju stanovnika. Radi neposrednog dogovora o tome cijeli Središnji odbor NV SHS treba otići u Beograd. Ta zajednička vlada upravljala bi zemljom do konstituante.

Socijaldemokrati Hrvatske i Slavonije u dogovoru sa srpskim socijaldemokratima tražili su hitno ujedinjenje u jednu državu s jedinstvenim parlamentom i vladom, a vrhovnu vlast činio bi direktorij od 3 osobe. Oni traže i garanciju za ostvarenje punih demokratskih sloboda i slobodnog političkog djelovanja stranaka i pojedinaca za svoja politička, ekonomska i socijalna prava, a na izborima za konstituantu sveopće, jednako, izravno i tajno pravo glasa za sve muškarce i žene iznad 20 godina. Uz ta ograničenja kao osnovu za raspravu prihvaćaju prijedlog dalmatinske vlade.

Stjepan Radić, suprotno Središnjem odboru, podnio je prijedlog: “Etnografski jedinstven a historijskim, kulturnim i političkim razvojem na tri plemena podijeljen narod stvara na temelju narodnog jedinstva i narodno plemenske ravnopravnosti zajedničku saveznu državu na cijelom svojem etnografski neprekinutom području.” Do saziva konstituante, vrhovnu vlast bi trebala imati tri regenta: srpski prijestolonasljednik, hrvatski ban i predsjednik Slovenskog narodnog sveta. Regenti bi imenovali zajedničku vladu koju čine tri ministra: za vanjske poslove, za narodnu prehranu i narodnu obranu, a vlada je odgovorna Narodnom ili državnom vijeću SHS, u koje Srpska narodna skupština, Hrvatski državni sabor i slovenski Narodni svet biraju po 10 članova, bosanski sabor 5, crnogorska skupština i Dalmatinski sabor, Vojvodina i Istra po 2 člana. Sve poslove za koje nije ovlaštena zajednička vlada obavljaju državne autonomne vlade za Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru, te po-

krajinske autonomne vlade za Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i za Vojvodinu. Državne i autonomne vlade odgovorne su svojim saborima, narodnim skupštinama i narodnim vijećima. Prema Radićevu prijedlogu ta nova zajednica bi prema inozemstvu nastupala kao federalna država, a u procesu ujedinjenja i unutrašnjim odnosima predviđeni su konfederalni elementi.¹⁶⁹

Dr. Cankar je rekao da Slovenci traže hitno ujedinjenje u interesu okupirane slovenske Štajerske i Kranjske i da u tim časovima moraju govoriti o svom spasu, a ne o detaljima.

Predstavnik Trsta, dr. Ribar, također traži hitno ujedinjenje, jer se oni ne boje srpskog naroda nego Nijemaca i Talijana. Talijanski komandant u Puli je proglašenje Države SHS nazvao komedijom. A on je za monarhiju jer narod nije zreo za republiku.

Dr. Žarko Miladinović, radikal iz Srijema, zaprijetio je da će njegova stranka tražiti da se u slučaju prihvaćanja Radićeva prijedloga Srijem, Banat i Bačka priključe Srbiji.

Dr. Ante Pavelić tražio je da se s odlukom pričekava do dolaska Trumbića i Korošca iz Ženeve, da ni unutrašnji ni vanjski položaj ne traže da se ovakve akcije izvode preko noći, jer iako je znao da su okolnosti teške, bojao se srpske hegemonije i gubitka hrvatske državnosti.

Dr. Janko Šimrak, predstavnik grupe jugoslavenski orijentiranog svećenstva u NV SHS proglasio je da je narodno jedinstvo aksiom njihova političkog rada, da su za separatizam krive istočna i zapadna kultura, kasnije njemačka i mađarska politika, a da disonance unose pojedine političke stranke. Za njega je pitanje republike i monarhije samo formalne prirode, važno je jedino da država bude izgrađena na demokratskim temeljima. Glavno je rješavanje agrarnog pitanja, pitanja kolonizacije i banaka, inače će pobijediti boljševizam. Treba stvoriti organizacije gospodarske, socijalne i kulturne. On nije za nacionalni federalizam s granicama jer može dovesti do građanskog rata, nego unutrašnje uređenje koje bi se moglo nazvati ekonomsko kulturnim federalizmom, kako je to zamišljao dr. Janez Krek, prvak Slovenske ljudske stranke. Potrebna je jaka zajednička vlada da riješava sva goruća pitanja.

Malo opširnije prikazati ću stavove Stjepana Radića, koji se tijekom rata, kako su pokazali Česi svojim pozivom, promovirao u istaknutog lidera, iako je u Saboru imao samo tri zastupnika, a na iznenađenje mnogih, nakon izbora

169 Tihomir Cipek, *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, Zagreb 2001., 124.–135.

1920. postao vođa najjače hrvatske stranke koja je prerastala u narodni pokret. On se 1918. opredijelio za stvaranje jugoslavenske države, jer je jedino u njenom okviru mogao biti okupljen najveći dio hrvatskih teritorija, ali se grčevito borio da se načelo prava naroda na samoodređenje primijeni i na hrvatski narod i na temelju postojećeg pozitivnog i povijesnog državnog prava stvori "savezna federativna republika" Slovenaca Hrvata i Srba. U dramatičnom govoru 24. XI. 1918. svoje zahtjeve izložio je s nacionalnog i socijalnog stanovišta, posebno prava seljaštva, te načela obrane ljudskih prava i demokratskih načela. Tvrdio je da je hrvatski narod u ratu saznao posebnu naciju i da svaka država koja bude stvorena protiv njegove volje mora propasti. Hrvati su, posebno seljaštvo, u ratu odbacili monarhijski oblik vladavine i žele republiku, traže demokratsku i socijalnu državu u kojoj će se poštovati prava svakog pojedinca. A bezuvjetnim ujedinjenjem s Kraljevinom Srbijom prepušta se vlast militarističkoj oligarhiji okupljenoj oko dvora. Podsjetio je da je on bio uvijek dosljedni zastupnik ideje jedinstva svih Južnih Slavena, a posebno Hrvata i Srba, koju je širio na sve Slavene. Ali: "Dajte već jednom shvatite, da je narodnost nešto mnogo dublje i šire, nego što je sam narodni govor... da narodnost vriedi, osobito poslije ovoga rata, u kom sudjelovahu milijuni seljačtva i radništva i gradjanstva i na fronti ratnoj i doma na fronti radnoj koliko brani i razvija čovječnost, to jest samo toliko, koliko s pomoću narodnosti ljudi više privredjuju i ljepše se slažu. Dajte jednom već pojmite, da je za uvijek nestalo gospodske vlasti militarizma, kapitalizma, birokratizma i klerikalizma."

"Sav naš narod, osobito narod hrvatski hoće da novu slobodu i pravicu osjeti svaki na sebi, u svom domu, selu, općini, kraju. Zato je potrebno prvo ukloniti stare siledije i stare nevaljale zakone, a onda dati samom narodu priliku da upravlja i vlada. Ako se narodu ne bude dala vlast, on će je sam uzeti."

Njegov poziv: "Ne srljajte kao guske u maglu!", nije bio uperen protiv stvaranja zajedničke države Južnih Slavena, nego protiv unitarističke i centralističke koncepcije ujedinjenja. Ako se to ne shvati, narod ne će ići za njima, dok će on "biti kao riba u vodi, ne samo među seljaštvom hrvatskim, nego i među seljaštvom slovenskim i srpskim".¹⁷⁰

Za federalno uređenje države zalagao se i Živko Bertić i tražio da se s "kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom ima postupati kao sa samo-

170 Stjepan Radić, *Govori u hrvatskom saboru*, I.-III., (pr. Branka Boban), Narodne novine, Dom i svijet, Zagreb, 1996., 263.-270.

stalnom jedinicom, te da Hrvatski sabor treba ratificirati zaključak Središnjeg odbora o ujedinjenju sa Srbijom”.

Središnji odbor je 24. XI. 1918. prihvatio prijedlog zaključaka odbora sedmorice sa 26 glasova za, jednim (Radić) protiv i jednim (Hrvoj) suzdržanim, koji glasi:

“NV SHS u skladu sa svojim dosadašnjim zaključcima i prema izjavi vlade kraljevine Srbije, proglašuje ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba obrazovane na cijelom neprekinutom jugoslavenskom području bivše A-U monarhije sa Kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, te izabire odbor od 28 lica s punom ovlašću, da u sporazumu s vladom kralj. Srbije i predstavnicima sviju stranaka u Srbiji i Crnoj Gori, bezodvlačno provede organizaciju jedinstvene države prema priloženim zapisnicima. Dottične zaključke ratificirat će na prvom sastanku Državno vijeće, kojemu će pripadati uz predstavnike kralj. Srbije i Crne Gore svi članovi NV SHS u Zgb, pojačani s predstavnicima Jugoslavenskog odbora.”

Kao i u odluci Sabora od 29. X. 1918. stoji: “Sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba odlučit će sa unaprijed odredjenom kvalificiranom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakoga majoriziranja, konačno kako o formi vladavine, tako o unutrašnjem državnom ustrojstvu naše države utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba.”

Zaključcima su priloženi i “Naputci” kojih se delegacija NV SHS trebala držati u pregovorima sa srpskom vladom u Beogradu, a u kojima je precizirano da sveopća narodna ustavotvorna skupština treba donijeti odluke većinom od dvije trećine glasova, da će biti izabrana na osnovi općeg, izravnog, proporcionalnog i tajnog prava glasa sa zastupstvom manjina, a sastati se mora najkasnije za šest mjeseci poslije sklopljenog mira. To znači da će samo ustavotvorna skupština imati pravo da ustavom definira državnu formu (republika – monarhija), unutrašnje državno ustrojstvo i osnovna prava državljana, a onda i državnu zastavu i sjedište vlade i drugih državnih organa. Do sastanka Državnog vijeća predviđen je ostanak sedam autonomnih jedinica za koje je zaduženo sedam tajnika koji ulaze u vladu, a vladarsku vlast vršit će kralj.¹⁷¹

Na Središnjem odboru NV SHS je 25. i 26. nastavljena rasprava o nekim sporednim pitanjima. Lorković se tek tog dana vratio iz Pariza, pa je pokušao

171 *Historijski pregled*, Zagreb, g. V./1959., br. 3., 272., Krizman, “Stjepan Radić 1918.”, 289., 294.

tražiti financijalnu samostalnost za 7 zemaljskih vlada, ali je odbijen, a njegovim novinama je uvedena cenzura.¹⁷² A kasno navečer donesena je odluka da se sutradan putuje u Beograd.

Radić je vjerovatno duboko potresen događajima na sjednici prethodne noći, kada su odbačeni prijedlozi koje je on argumentirao u jednom od svojih najboljih govora u životu, kao i, nakon što su ga kući pratili D. Popović i dr. R. Kraus, da spriječe eventualni ponovni pokušaj njegova ubojstva, došao na izvanrednu glavnu skupštinu HPSS ujutro 25. XI. Ta skupština je sazvana još na sjednici Glavnog odbora od 29. X. 1918., o kojoj je Radić izvijestio pod naslovom "Hrvatski seljaci – američki republikanci" jer su ga pri ulasku u prostoriju, članovi odbora pozdravili riječima: "Živio prvi republikanac."¹⁷³ Oni su njegov stav da je ban odgovoran i Saboru, a ne samo kralju, shvatili kao opredjeljenje za republiku, a "kod svih prvaka hrvatskog seljaštva njihovu odvratnost pred ratom i njihovu svjestnu ljubav za mir, za pacifizam pretvori(lo) u takvo republikanstvo".¹⁷⁴

Na skupštini 25. XI. 1918. zaključeno je da se pozove "hrvatski seljački narod i seljačka braća Srbi i Slovenci" da odbace militarizam, i "da priznaju zakonitom samo onu mobilizaciju koju zaključi čitav narod plebiscitom i poimeničnim glasovanjem", zbog čega su sile Antante boljševike optuživale za rasulo ruske vojske. U nastavku se osuđuje prodiranje Talijana na hrvatski državni teritorij i ostalo narodno jugoslavensko područje, što je sramota za Antantu i čitav svijet i SAD, pa od njih očekuju i rješenje, a onda protestiraju "pred licem čitavog svijeta" protiv mađarskog i njemačkog divljaštva u Koruškoj, Štajerskoj, Međimurju i Prekmurju, očekujući pomoć međunarodne zajednice, ali i s "iskrenom radošću pozdravlja se dolazak bratske srpske vojske, da se Srbi, Hrvati i Slovenci s onu stranu Dunava zaštite u svom životu i imetku" i da javno mogu očitovati svoje jugoslavensko uvjerenje. Traži se osnivanje savezne jugoslavenske republike, a protestira se "protiv rušenja hrvatske države kako to čine gospodski političari", ali i "potpuna Jugoslavija (s Bugarskom) i slavenski savez sa Česima i Poljacima". Traži se i ostvarenje seljačkog prava i osnivanje seljačkog gospodarskog vijeća, tj. "jugoslavenska republikanska seljačka demokracija". Odlučeno je da Radić ne ide kao član delegacije NV SHS

172 Janković-Krizman, *Grada*, n. dj., 648.–650.; *Dom*, 21. 11. 1918., Iz HPSS

173 Krizman, "Stjepan Radić 1918.", n. dj., 289.; Radić, *Seljačka svijest i narodna volja*, n. dj., 7.–8.

174 Krizman, "Stjepan Radić 1918.", n. dj., 289.

u Beograd. Zaključci su odražavali ogorčenje i raspoloženje prisutnih na skupštini kao i seljaka s kojima je Radić najintenzivnije kontaktirao zadnjih godina rata, i njihovu želju za odbacivanjem “militarizma, birokratizma i kapitalizma” koji su krivi za izazivanje rata. Zahtjevi su očito bili velikim dijelom nerealni, ali je bitno zabilježiti da je Radić na kraju skupštine rekao: “Ma što god se sada desilo, nemojte zamrziti Srbijance. Našu sestru Srbiju proglašuju za našu mater. Naša mater je samo sveta naša domovina.” Radi “njegovih napada i kleveta”, Središnji odbor NV SHS je 26. XI. Radića osobno, a ne HPSS isključio iz NV SHS, ali HPSS nije htjela poslati nekog drugog umjesto njega u Beograd.¹⁷⁵

Središnji odbor NV SHS u listopadu nije prihvatio Radićev prijedlog da se seljaštvu i ostalom narodu uputi proglas radi smirenja nereda koji su se širili, ali je 14. XI. ipak uputio “poruku”, a 26. XI. proglas seljacima da će u novoj državi svi građani sudjelovati u državnoj vlasti; da će svaka obitelj dobiti dosta zemlje za život, ali po zakonu, bez nasilja i štete za ikoga; da će svaka vjera i crkva biti slobodna i zaštićena; da škole neće smetati mladež u kućnom i poljodjelskom poslu, ali će ih obrazovati i naučiti misliti o poslovima u općini i državi, kao i na gospodarstvu; država će se pobrinuti za invalide i sirote palih vojnika. Ali to će se moći ostvariti samo ako bude vladala sloga i posluš NV SHS, ako prestane svaka osveta, prijavljivanje, vrijeđanje, ponižavanje, ako si Hrvati, Srbi i Slovenci uzajamno vjeruju i ako se razvije svijest da skupa mogu sve, a kao pojedinci ništa. NV SHS je tvrdilo da će im Saveznici dati jeftine zajmove, a da će more donositi dobit.¹⁷⁶

Delegacija NV SHS, tj. 27 od 30 članova Središnjeg odbora doputovala je 28. XI. 1918. u Beograd, ali se u pregovorima nije držala “Naputaka”. Na ceremoniji 1. XII. 1918. na kojoj je proglašeno stvaranje nove Kraljevine SHS, Dr Ante Pavelić je u govoru koji je održao u ime NV SHS ipak rekao da su Slovenci, Hrvati i Srbi na teritoriju bivše A-U “izveli prevrat i privremeno konstituirali nezavisnu narodnu državu”, a regent Aleksandar je proglasio ujedinjenje “Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca”.¹⁷⁷

175 Krizman, “Radić i HPSS”, n. dj., 162.–164.; Krizman, *Korespondencija*, n. dj., I., 68.–70.

176 Janković-Krizman, *Grada*, n. dj., 579.–580.

177 Lj. Boban, “Kako i kada je”, n. dj., 197.–198.

/

Hrvatski političari svih orijentacija su 1918. prihvaćali stvaranje zajedničke države Slovenaca, Hrvata i Srba. Svi su smatrali da su oni jedan narod s tri imena i da je ujedinjenje prirodan proces, ali su se razlikovali po shvaćanju znači li to da se stvaranjem nove države odmah stvara i nova jugoslavenska nacija, ili da se u novoj državi odnosi zasnivaju na poštovanju dotadašnjih kulturnih, vjerskih i državnopravnih tradicija i prepustiti zajedničkom životu da postupno harmoniziranjem stvara novu zajednicu.

D. Popović i S. Pribičević su smatrali da treba odmah stvoriti jugoslavensku naciju, a za hrvatske unitariste najkarakterističnija je izjava Josipa Smodlake. On je zastupniku D. Hrvoju koji mu je sa suznim očima rekao: “Što si, doktore, učinio, uništio si 800 godišnju Hrvatsku”, odgovorio: “Nisam uništio samo Hrvatsku, nego i Srbiju, a mjesto njih ima velika Jugoslavija.”¹⁷⁸ D. Popović je međutim tada napustio političko djelovanje, a Pribičević je 1927. sklopio s Radićem Seljačko-demokratsku koaliciju protiv policijske tiranije i nasilja, kao i korupcije za koju su optuživali kralja. Korošec i Trumbić su prihvatili takvo ujedinjenje smatrajući da je to jedini način da se Jugoslaveni iz A-U pojave na Mirovnoj konferenciji i lakše obrane od talijanskih pretenzija, ali su se ipak nadali da će se uspjeti izboriti da se nova država temelji na ravnopravnim odnosima i demokratskim načelima. Tako je Trumbić prihvatio da bude ministar vanjskih poslova nove države.¹⁷⁹

Ali već tijekom studenog i prosinca 1918. sastajali su se predstavnici Starčevićeve stranke prava, Lorković i neki istaknuti intelektualci izvan stranaka i raspravljali o novom stanju. Na te sjednice svraćao je i Radić kao i istaknuti Hrvati iz Bosne i Hercegovine. Svi su bili zabrinuti zbog nasilja u vrijeme proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Od manifestacija oduševljenja u vrijeme djelovanja NV SHS nije ostalo gotovo ništa.¹⁸⁰

Radić je 1923. pisao da su u ljeto i jesen 1918. seljaci bježali sa fronte i iz vojske ne zato što su bili kukavice, nego “od užasa i od groze pred strahovitim divljačtvom, što ih sa sobom donosi svaki rat, svaki militarizam”, ali u tom

178 *Historijski pregled*, Zagreb, g. v./1959., br. 3., 272., Krizman, “Stjepan Radić 1918.”, 289., 294.

179 Trumbić, *Izabrani spisi*, 23.-24.

180 Dr. Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 26.; Horvat, *Politička povijest*, n. dj., II., 136.-139.

bijegu “svaki je seljak mislio samo na se, i zato je šaka kukavne pa i pokvarene gospode mogla u Zagrebu učiniti, što je htjela s hrvatskom domovinom, jer hrvatskoga naroda nije još ni bilo u pravom smislu rieči... Nije bilo organizirana naroda, nije bilo jasno izražene volje narodne, nije bilo jedinstvenoga i uglednoga vodstva ni za hrvatsko seljačtvo, a kamoli za sav narod, za seljačtvo i radništvo, za gradjanstvo i školanu gospodu... Hrvatski seljak (je) pobjegavši iz pakla svjetskoga rata dospio u ovo čistilište, u kojem je i danas.”¹⁸¹

Nasuprot tome, Srbija je imala državnu organizaciju i vojsku. Pašić je izraštavao kao političar u vrijeme kada se Srbija oružanim i gospodarskim ratovima borila za svoju samostalnost, pa je kao nastavak te borbe želio proširenu Srbiju priključenjem Bosne i Hercegovine i široki izlaz na Jadran i bio protiv imena Jugoslavija, a bilo mu je važnije sačuvati makedonske teritorije osvojene u II. balkanskom ratu, kao putu prema Solunu. Regent Aleksandar želio je što veću državu. Oni su se slagali da nova jugoslavenska država treba nastati tako da se Hrvati i Slovenci utope u Srbiju, a ne ujedine kao ravnopravni subjekti. Zato je bilo prirodno da ta država bude centralizirana. Oni nisu shvaćali da su procesi izgradnje hrvatske i slovenske nacije i bez samostalnih država došli do stupnja koji se nije dao zaustaviti, da se međusobne kulturne i vjerske tradicije ne mogu na brzinu nivelirati, bez obzira je li to pod srpskim ili jugoslavenskim imenom, a one koji su se tome suprotstavljali proglašavati nacionalistima. Pored objektivnih razlika i interesa, na međusobne odnose, a onda i odluke tadašnjih političkih hrvatskih i srpskih političara koji su radili na stvaranju nove države je utjecala svakako i činjenica da hrvatski političari nisu znali koliko su strašne prilike u Srbiji na kraju rata, kao i obrnuto, da srpski političari nisu shvaćali koliko je i stanovništvo Hrvatske iscrpljeno ratom.

Zbog žrtava koje je podnio, srpski narod je imao ogromne simpatije među Saveznicima i SAD, pa su njenom vodstvu dopuštali da se ponaša protiv načela o pravu naroda na samoodređenje, tim prije što su ih i oni na Versajskoj konferenciji kršili. No najširi slojevi su, kako je pokazao uspjeh komunista na izborima za konstituantu, bili nezadovoljni i u Srbiji kao i u Hrvatskoj. Iako su podržavali Trumbićeve zahtjeve i srpska opozicija i intelektualci su teško shvaćali da je Hrvatima njihovo državno pravo bilo značajno ne samo kao povijesno nasljeđe, nego sredstvo u borbi za realne ekonomske i druge potrebe i interese u jednoj polufeudalnoj državi. Opća konstatacija o velikim zaslugama

181 Radić, *Seljačka svijest i narodna volja*, n. dj., 55–57.

Srbije i njene vojske za ujedinjenje pretvarala se često u negiranje doprinosa Jugoslavenskog odbora i NV SHS, Hrvata i Slovenaca uopće, u tom procesu.

A Frano Supilo je u Londonu, Parizu i Moskvi ulagao velike napore da Saveznike uvjeri da je stvaranje snažne jugoslavenske države i u njihovu interesu, a da će Londonski ugovor biti uzrok novih sukoba, dok je Trumbić na čelu Jugoslavenskog odbora, povezan i s političarima iz Zagreba i iseljenicima iz SAD, britanskih dominiona i Južne Amerike stvarao široku frontu za jugoslavensko ujedinjenje.

Supilo je napustio Jugoslavenski odbor jer je zaključio da članovi ne žele shvatiti kako Srbija mora prihvatiti da u ujedinjenju odigra ulogu Pijemonta a ne Pruske, jer je on, koji je od djetinjstva “srastao s narodnom politikom, svjestan tragike koja čeka zapadnu i istočnu stranu Južnih Slavena, ako se ujedinjenje ne ostvari na pravedan način”. Toga je bio svjestan i Trumbić, ali je smatrao da je u tom trenutku bitnije spašavati Dalmaciju i cijelu Hrvatsku od mogućnosti da bude podijeljena među susjedima. Zato je uporno i tvrdoglavo i kad je izgledalo da su izgubljene sve mogućnosti, ustrajavao na suradnji sa srpskom vladom. Postigao je da je najveći dio hrvatskih zemalja okupljen u jednoj državi, što mu je priznavao i Radić. Kao ideolog i teoretičar, bez međunarodnog iskustva, Radić je bio ponesen Wilsonovim načelima i stvaranjem Lige naroda, pa je morao nakon rata proći tešku školu da shvati da se međunarodni odnosi i dalje zasnivaju na “realpolitici” zasnovanoj na odnosu snaga a ne načelima. No on je dobro shvaćao da raspoloženje najširih slojeva naroda treba slušati, jer ljudima nije dovoljno da imaju svoju državu, nego da ta država mora ostvarivati njihova socijalna i ljudska prava, ali da treba ljude usmjeravati da se bore za ta prava demokratskim sredstvima, a ne dopustiti da lutaju vođeni najnižim strastima i šovinizmom. Zato svađajući se sa srpskom (ali i hrvatskom “gospodom”), nikad nije širio mržnju prema srpskom narodu, jer, kako je napisao Stjepan Kranjčević, učitelj i prvak H(P-R)SS “hrvatski seljak ipak niti na čas ne zaboravlja, da se borba vodi samo proti nasilničkoj beogradskoj vladi, koja u jednakom robstvu drži i srbski seljački narod”.¹⁸² Ali svakako je činjenica, da je Hrvatski sabor jednoglasno 26. listopada 1918. donio odluku o stvaranju nove jugoslavenske države, a svi značajniji političari, osim pravaša, su mislili da je stvaranje te države najbolje rješenje za Hrvate i sve južnosla-

182 Stjepan Kranjčević, “Stara pravica, nova sloboda i pravi čovječiji život”, *Božičnica, Hrvatski republikanski seljački koledar za prostu 1923.*, Zagreb, 1922.

venske narode koji su ušli u nju iako su bili svjesni da će trebati mnogo napora i rada da ta država postane barem donekle slična onoj koju su nekada mladenački sanjali.

/ Literatura

Knjige:

Branka Boban, *Demokratski nacionalizam u ideologiji Stjepana Radića*, Zavod za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1998.

Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Alinea, Zagreb, 2006.

Tihomir Cipek, *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, Alinea, Zagreb, 2001.

Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I—II, JAZU, Zagreb, 1961.

Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do 20. st., (pr. Mirjana Gross), Liber, Zagreb, 1981.

Dejan Djokić, *Pasic & Trumbic: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.*, Haus Publishing, London, 2010.

Vida Flaker, *Časopisi hrvatskog modernističkog pokreta*, Liber, Zagreb, 1977.

Tereza Ganza Aras, *Politika "Novog kursa" dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Matica hrvatska, Split, 1992.

Peter Hanak, *Povijest Mađarske*, Barbat, Zagreb, 1995.

Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, I—II., Zagreb, August Cesarec, 1989.

Dr. Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, Školska knjiga, 1992.

Livia Kardum, *Evropska diplomacija – Prvi svjetski rat*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2000.

Mihaela Kovačević, *Dr. Ante Trumbić: (1864. — 1938.): životopis kroz spise osobnog arhiva u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu: katalog u povodu 150. obljetnice rođenja dr. Ante Trumbića*, Sveučilišna knjižnica, Split, 2015.

Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, I—II, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972.

Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1989.

Isidor Kršnjavi, *Zapisci, Iza kulisa hrvatske politike*, I—II, Mladost, Zagreb 1986.

Rene Lovrenčić, *Geneza politike "novoga kursa"*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972.

Milan Marjanović, *Stjepan Radić*, Jugoistok, Beograd, 1937.

Zlatko Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva: Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS, 1919. — 1929.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.

- Oni su stvorili mir, *Versailleski mirovni ugovor viđen iz Francuske i iz drugih zemalja*, (ur. Serge Berstein), Fraktura, Zagreb, 2019.
- Ivo Perić, *Mladi Supilo*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- Ivo Perić, *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*, Muzej grada, Split, 1984.
- Ivo Petrinović, *Ante Trumbić, Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Ivo Petrinović, *Politička misao Frana Supila*, Književni krug, Split, 1988.
- Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1953.
- Branka Prpa, *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918 — 1929*, Clio, Beograd, 2018.
- Prvi svjetski rat : dvostrani leksikon : hrvatski i srpski pogled*, (ur. Josip Pavičić, Željko Holjevac, Nebojša Jovanović), Naklada Pavičić, Zagreb, 2016.
- R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, I—II.: 1906. — 1918., Zagreb-London 1976.
- Stjepan Radić, *Politički spisi*, (pr. Zvonimir Kulundžić), Znanje, Zagreb, 1971.
- Stjepan Radić, *Seljačka svijest i narodna volja, put k seljačkoj republici*, Hrvatska republi-kanska seljačka stranka, Zagreb, 1923.
- Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Hrvatska pučka seljačka stranka, Zagreb, 1908.
- Pierre Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Naprijed, Zagreb, 1970.
- Josip Smodlaka, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1989.
- Dorđe D. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslavensko pitanje*, I—II, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1985.
- Henry Wickham Steed, *Through Thirty Years*, 1892. — 1922., London, 1922.
- Franjo Supilo, *Politički spisi članci, govori, pisma, memorandumi*, Znanje, Zagreb, 1970.
- Franjo Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, Kultura, Zagreb, 1953.
- Dragovan Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, I—III, Čakavski sabor, Pula-Rijeka, 1989.
- Dragovan Šepić, *Supilo diplomat*, Zagreb, Naprijed, 1961.
- Miroslav Šicel, *Književnost moderne*, Liber, Mladost, Zagreb, 1978.
- Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1868. — 1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
- Ante Trumbić, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1986.
- Ante Trumbić, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb, 1936.
- Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb, Barbat, 1997.
- Život i djelo Ante Trumbića* (ur. Ljubo Boban, Ivo Jelić), Znanstveni skupovi Razreda za društvene znanosti HAZU, knj. 2., Zagreb, 1991.

Članci:

Damir Agičić, "Civil Croatia on the Eve of the First World War", *Prilozi ISP*, Zagreb, 1995.

Mile Bjelajac, "Vojni činioci kao dio okolnosti u vrijeme ministროvanja dr. Ante Trumbića", u: *Život i djelo Ante Trumbića*, HAZU, Zagreb, 1991.

Branka Boban, "Odnos hrvatske političke elite prema Svibanjskoj deklaraciji Jugoslavenskog kluba 30. svibnja 1917.", *Dijalog povjesničara – istoričara*, 4., Pečuj 20.—22. oktobra 2000., (pr. Hans Georg Fleck, Igor Graovac), Zaklada Fridrich Naumann, Zagreb, 2001.

Ljubo Boban, "Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 24, br. 3., Zagreb, 1992.

Tomislav Bogdanović, "Kategorije zelenog kadra 1918. i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju", *Podravina*, Koprivnica, 2013.

Ivan Čizmić, "Suradnja Ante Trumbića s Jugoslavenskim narodnim vijećem u Washingtonu 1917. i 1918. g.", *Život i djelo Ante Trumbića*, HAZU, Zagreb, 1991.

Dejan Djokić, "Kako i zašto su Srbi, Hrvati i Slovenci stvorili zajedničku državu", *Tragovi*, II., br. 1., Zagreb, 2019.

Tereza Ganza Aras, "Udio Ante Trumbića u stvaranju politike novoga kursa u Dalmaciji", *Život i djelo Ante Trumbića*, HAZU, Zagreb, 1991.

Branimir Janković, "'Prelomna' i 'sudbonosna' 1918. Obilježavanje stogodiš-

njice stvaranja Jugoslavije", *Tragovi*, II., br. 1, Zagreb, 2019.

Dragoslav Janković, "Ante Trumbić na Krfskoj konferenciji", u: *Život i djelo Ante Trumbića*, HAZU, Zagreb, 1991.

Dubravko Jelčić, "Tragični (anti) junak hrvatske politike, Frano Supilo", *Forum*, 31, Zagreb, 1992.

Livia Kardum, "Supilo i hrvatsko-srpski politički odnosi", *Politička misao*, XXXIII, 2/3, Zagreb, 1996.

Dušan Kermavner, "Stjepana Radića omdik od carske Rusije leta 1909. v slovenski presoji", *Historijski zbornik*, XXIX.—XXX., Zagreb 1976. — 1977.

Mira Kolar - Dimitrijević, "Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije", *Radovi ZHP*, 24, Zagreb, 1991.

Ivan Kovačić, "Frano Supilo i Novi list u hrvatskom narodnom pokretu 1903. — 1904.", *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 39, Rijeka, 1977.

Stjepan Kranjčević, "Stara pravica, nova sloboda i pravi čovječji život", *Božičnica, Hrvatski republikanski seljački koleđar za 1923.*, Zagreb, 1922.

Bogdan Krizman, "'Prevrat' u Zagrebu i stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba u listopadu 1918.", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 6., Slavonski Brod, 1968.

Bogdan Krizman, "Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u Prvom svjetskom ratu", *Časopis za suvremenu povijest*, II., 2., Zagreb, 1970.

Bogdan Krizman, "Stjepan Radić 1918.", *Historijski pregled*, v. 3., Zagreb, 1959.

Hannes Leidinger, Verena Moritz, "Das russische Kriegesgefangenenwesen 1914. bis 1920.", *Österreichische Osthefte*, Jahrgang 41., Wien 1999.

Zlatko Matijević, "Ante Trumbić i vjersko pitanje u Kraljevini SHS (1921.)", u: *Život i djelo Ante Trumbića*, Prilozi sa znanstvenog skupa, (ur. Ljubo Boban, Ivo Jelić), HAZU, Zagreb, 1991.

Zlatko Matijević, "Državnopravne koncepcije Ive Pilara i Stadlera", *Godišnjak Pilar*, Zagreb, 2001.

Zlatko Matijević, "Koncepcije dr. Ive Pilara o državno-pravnom preustroju Austro-Ugarske monarhije tijekom Prvoga svjetskog rata", Dani dr. Franje Tuđmana – Hrvati kroz stoljeća, Zagreb, 2003.

Hrvoje Matković, "Svetozar Pribićević u danima postojanja Države SHS", *Radovi ZHP*, 26., Zagreb, 1993.

Janko Pleterski, "Ante Trumbić i Slovenci u vezi s Jadranskim pitanjem", *Život i djelo Ante Trumbića*, Prilozi sa znanstvenog skupa, (ur. Ljubo Boban, Ivo Jelić), HAZU, Zagreb, 1991.

Hodimir Sirotković, "O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS", *Radovi ZHP*, 26., Zagreb, 1993.

Nikola Tomašegović, "Jedinstvom protiv (ne)sloge: nacionalna koncepcija napredne omladine", *Tragovi – Časopis za srpske i hrvatske teme*, I., 1, Zagreb, 2018.

Novine:

Hrvatska, Zagreb, br. 1064., 20. 5. 1915.; br. 1065., 21. 5. 1915.

Hrvatska riječ, Zagreb, br. 217., 14. 8. 1917.

Dom, Zagreb, br. 30., 30. VII. 1913.

Dom, br. 19., 25., 27., 1914.

Dom, br. 18., 1916.,

Dom, 1917., br. 12., 18., 27., 31., 32., 34.—38., 3. X. 1917., 39., 44.—49.

Dom, 1918., br. 4., 7., 12., 16., 46.

Grada:

Zapisnici stenografski Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije – Petogodište 1910. — 1915., Zagreb, 1915. – Petogodište 1913. — 1918., sv. II.—VI.

Prilozi SZ, 1913. — 1918., (1915. — 1918., br. 93. — 238.) – br. 124., 127.

HR-HDA-Fond 956: Predsjedništvo Zemaljske vlade NV SHS, kutija 78

HR-HDA-Fond 124., NV SHS, kut. 1., kut. 6., kut. 12., Kutina, 21. 11. 1918.; kut. 13., Sekcija za organizaciju i agitaciju

Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Grada o stvaranju jugoslavenske države* (1. I. — 20. XII. 1918.), Institut društvenih nauka, Odelenje za istorijske nauke, Beograd, 1964.

Bogdan Krizman, "Zapisnici Središnjeg odbora NV SHS u Zagrebu", u: *Starine*, Zagreb, 48., JAZU, 1958.

Stjepan Radić, *Govori u hrvatskom saboru*, I—III., (pr. Branka Boban), Narodne Novine, Dom i svijet, Zagreb, 1996.

Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1920.

Josip I. Vidmar, "Prilozi građi za povijest 1917. — 1918., (s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas)", *Arhivski vjesnik*, g. I., sv. 1., Zagreb 1958.

BRANKA BOBAN

Attitudes of Croatian political elite towards formation of the Yugoslav state

The article presents and examines attitudes towards formation of the Yugoslav state (Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes) in 1918 within two groups of Croatian politics. The first one acted abroad, organised in the Yugoslav Committee, led by Frano Supilo and Ante Trumbić. Without this group, the countries of the *Entante* would not be well informed about political aspirations and problems of the Croats, Serbs and Slovenes within the Austria-Hungary. They wanted to liberate themselves and to unite in a Yugoslav state with Serbia and Montenegro. The Yugoslav Committee was active in preventing Italian aspirations in Eastern Adriatic, which were based on the London Agreement between Italy and the Entente. The other group was active within the country. It requested unification of all Croatian and Slovenian lands, as well as Bosnia-Herzegovina, in one unit within the Austria-Hungary. As of 1917 the position of this group too moved towards unification with Serbia and Montenegro. The article follows political evolution and attitudes on the issue of unification with Serbs in Yugoslavia by the leading Croatian politicians of the time: Frano Supilo, Ante Trumbić, Ivan Lorković and Ante Pavelić (the dentist, not the Poglavnik of 1941) and Stjepan Radić.

KEY WORDS: *Yugoslavia, Croatia, Serbia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Unification of 1918.*